

„Należy stawić opór. ŻOB jest nakazem chwili”. Geneza, działalność i parametry przestrzenne samoobrony ocalałych z Zagłady w powojennym Krakowie

1. Cele badawcze

W postępowaniu badawczym dokonano analizy przestrzennej odbudowy największych skupisk żydowskich w Polsce tuż po wojnie oraz rozwoju przemocy wobec Żydów na obszarze odpowiadającym rozciągłości jurysdykcji Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego (dalej WKŻ) z siedzibą w Krakowie, a także przedstawiono genezę, działalność i strukturę organizacyjną Komisji Specjalnej w tym mieście, która była paramilitarną reakcją ocalałych z Zagłady na wzbierającą falę antysemityzmu.

343

Temat badawczy został zrealizowany z pozycji pogranicza geografii i historii, z wykorzystaniem metod GIS (*Geographic Information System*). Interpretacja podjęta z tej perspektywy pozwoliła w sposób syntetyzujący zarówno uchwycić proces kształtowania się skupisk żydowskich (w tym zwłaszcza krakowskiego), jak i określić – pozostający z nim w ścisłej korelacji – wymiar powojennej przemocy antysemickiej, ciągłość, a często także zgodność i współzależność między aktami terroru, nie tylko w regionalnym, ale i szerszym zakresie przestrzennym.

Spojrzeniu geograficznemu towarzyszyła perspektywa mikrohistoryczna, pozwalająca na odkrycie czynników do tej pory rzadziej dostrzeganych (wpływających na siebie i łączących się w określonych warunkach, istniejących w konkretnych miejscach – w tym wypadku w skupisku żydowskim w Krakowie) oraz osób (ofiar antyżydowskiego terroru i członków samoobrony), których doświadczenia – przy zastosowaniu innego podejścia metodologicznego – może nie zostałyby poznane. Mikrohistoria, jako metoda czytania źródeł i sposób opisywania

rzeczywistości, jest w ostatnich latach coraz częściej wykorzystywana przez badaczy zajmujących się Zagładą oraz powojennymi losami osób z niej ocalałych¹.

2. Kraków na mapie i w hierarchii skupisk żydowskich w Polsce tuż po wojnie

Przeprowadzoną przez III Rzeszę „jedyną w dziejach, niesamowitą w grozie”² Zagładę przeżyło niespełna 10–13% z ponad 3,3 mln żydowskich obywateli przedwojennej Polski³. Na terytorium objętym jej powojennymi granicami mogło się uratować od 30 do nawet 150 tys., a według bardziej ścisłych szacunków – od 50 do 80 tys. Żydów⁴. Przyczyn rozbieżności w określeniu tych wartości należy doszukiwać się w braku wiarygodnych danych źródłowych, nieuwzględniających z należytą precyzją skali przypadków zatajania żydowskiego pochodzenia, mordów i emigracji Żydów na ziemiach wyzwolonych spod okupacji niemieckiej, liczby ocalałych na terenach wyłączonych spod rozciągłości jurysdykcji powojennej Polski (południowej Litwy, zachodniej Białorusi i zachodniej Ukrainy), a także osób wcielonych do Wojska Polskiego i Armii Czerwonej.

344

¹ Do kanonicznych pozycji polskiego piśmiennictwa naukowego podejmujących temat Zagłady i powojennych losów ocalałych z perspektywy mikrohistorii można zaliczyć m.in. B. Engelking, J. Grabowski (red.), *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 1–2, Warszawa 2018; T. Markiel, A. Skibińska, *Jakie to ma znaczenie, czy zrobili to z chciwości? Zagłada domu Trynczerów*, Warszawa 2011; J. Tokarska-Bakir, *Pod kłutwą. Społeczny portret pogromu kieleckiego*, t. 1–2, Warszawa 2018.

² Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej AŻIH), Centralny Komitet Żydów w Polsce (dalej CKŻP), Prezydium i Sekretariat, sygn. 303/1/10, Rezolucja przyjęta przez CKŻP na plenarnym posiedzeniu 28 grudnia 1945 roku.

³ J. Adelson, *W Polsce zwanej Ludową*, [w:] J. Tomaszewski (red.), *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 r.)*, Warszawa 1993, s. 387; A. Cała, H. Datner-Śpiwak, *Dzieje Żydów w Polsce 1944–1968. Teksty źródłowe*, Warszawa 1997, s. 9; P. Eberhardt, *Migracje polityczne na ziemiach polskich (1939–1945)*, Poznań 2010, s. 93, 107, 110; A. Stankowski, P. Weiser, *Demograficzne skutki Holokaustu*, [w:] F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska (red.), *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, Lublin 2011, s. 31–34; A.M. Rosner, *Obraz społeczności ocalałych w Centralnej Kartotece Wydziału Ewidencji i Statystyki CKŻP*, Warszawa 2018, s. 100.

⁴ J. Adelson, *W Polsce...*, s. 387; A. Rykała, *Pogrom w Kielcach w 1946 r. a odbudowa skupisk żydowskich – ujęcie geograficzne*, [w:] A. Grabski (red.), *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 4: *Holokaust i powojnie (1939–1946)*, Warszawa 2019, s. 382.

W czerwcu 1945 roku – pierwszym miesiącu wolnym od działań wojennych – społeczność ocalałych liczyła niemal 79 tys.⁵ Najwięcej z nich, ponad 25% (18,7 tys.), przebywało w Łodzi i regionie⁶. W drugiej połowie tego roku ich odsetek w ogóle populacji żydowskiej w kraju, liczącej 80,2 tys., wzrósł do ponad 37%⁷. Jeszcze w maju 1946 roku skupienie żydowskie w województwie łódzkim (52,7 tys.) było największe w kraju. Miesiąc później, wraz z przybyciem ostatnich transportów z repatriantami, na szczycie tej hierarchii znalazł się Dolny Śląsk. Przebywało na nim wówczas 70 tys. Żydów (w regionie łódzkim, bezpośrednio mu ustępującym pod tym względem – 56,8 tys.)⁸.

Głównie na Dolny Śląsk skierowano bowiem ze Związku Radzieckiego obywateli polskich narodowości żydowskiej, którzy zamieszkiwali przedwojenne ziemie polskie przejęte przez to państwo w 1939 roku lub przebywali w głębi tego kraju z powodu ucieczki przed niemieckim okupantem. Przedstawicielstwo strony żydowskiej w porozumieniu z obozem rządzącym (a z jego ramienia głównie Państwowym Urzędem Repatriacyjnym) uznało – wzięwszy „pod uwagę aspekt bezpieczeństwa Żydów, które [...] pozostawia wiele do życzenia – szczególnie w małych miasteczkach”, „kolosalne zniszczenie [...] osiedli” i „całkowicie zrównany z ziemią dobytek mienia żydowskiego”⁹, a także przejęcie znacznej części nieruchomości przez nieżydowskich Polaków – że obszarem najbardziej predestynowanym do przyjęcia licznej (sięgającej 120,5 tys.) fali przesiedleńców będą opuszczone przez ludność niemiecką i „rodzimą”

345

⁵ AŻIH, CKŻP, Wydział Ewidencji i Statystyki (dalej WEiS), sygn. 303/V/569; ibidem, Wydział Organizacyjny (dalej WO), sygn. 303/II/34. Według innych szacunków strony żydowskiej w połowie czerwca 1945 roku żyło w Polsce 74 tys. ocalałych. Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), Ministerstwo Administracji Publicznej (dalej MAP), Departament Polityczny (dalej DP), Wydział Narodowościowy (dalej WN), sygn. 786.

⁶ AŻIH, CKŻP, WEiS, sygn. 303/V/569; ibidem, WO, sygn. 303/II/34. W prowadzonej przez siebie ewidencji statystycznej Żydzi do tego obszaru zaliczali także Kalisz.

⁷ A. Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej w Polsce po drugiej wojnie światowej*, Łódź 2007, s. 22; idem, *Pogrom w Kielcach w 1946 r. a odbudowa skupisk żydowskich...*, s. 386. Ludność ta w województwie łódzkim koncentrowała się głównie w jego stolicy (pod koniec 1945 roku mieszkało w niej ponad 92% Żydów).

⁸ Idem, *W reakcji na powojenną przemoc antysemicką. Samoobrona Żydów w Łodzi – uwarunkowania społeczno-polityczne i przestrzenne*, Łódź 2020, s. 74–76.

⁹ AAN, MAP, DP, WN, sygn. 788. „Dziś dziesiątki tysięcy naszych braci wracają do starych siedzib. Nie znajdują nikogo ze swych bliskich ani ognisk domowych i nie mają możliwości zaspokojenia najprymitywniejszych potrzeb życiowych. Położenie nasze rozpaczliwe” – relacjonowało przedstawicielstwo społeczności żydowskiej w Polsce w obliczu powrotu repatriantów ze Związku Radzieckiego. AŻIH, CKŻP, Prezydium i Sekretariat, sygn. 303/I/11, Apel konferencji władz CKŻP oraz przewodniczących komitetów żydowskich wystosowany 17 marca 1946 roku.

tw. Ziemie Odzyskane, a zwłaszcza ich południowa część¹⁰. Obszar imigracji oferował wyższy w porównaniu z resztą kraju standard zabudowy, rozwiniętą infrastrukturę społeczną i techniczną oraz wolne miejsca pracy. Poza czynnikami materialnymi wybór Dolnego Śląska, zwłaszcza z perspektywy żydowskiej, był podyktowany względami bezpieczeństwa (słabością organizacji tzw. podziemia niepodległościowego, obciążonych zbrodniami na Żydach oraz potencjalnie rzadszymi aktami antyżydowskiej przemocy, wynikającymi z większej dekompozycji więzi społecznych), psychologicznymi (dążeniem do życia w większych skupiskach żydowskich), ideologicznymi (akceptacją zmian ustrojowych w państwie, uzasadniającą pełnienie funkcji w organach lokalnej administracji) oraz taktycznymi (bliskością granicy państwowej sprzyjającej nielegalnej emigracji)¹¹. Mimo że repatriacja ze Związku Radzieckiego dokonała przetasowań na szczytach hierarchii regionów z największą liczbą Żydów, Łódź od zakończenia wojny pozostawała niezmiennie największym skupiskiem tej mniejszości narodowej (tudzież religijnej).

Wśród miast relatywnie licznie zasiedlanych przez ocalałych znajdowały się także Warszawa i Kraków. Ich skupiska wpisywały się w *continuum* żydowskiej tradycji tych ośrodków. Podczas ostatniego, przedwojennego spisu powszechnego (1931 rok) przynależność do społeczności żydowskiej zadeklarowało 350 tys. mieszkańców Warszawy (około jednej trzeciej populacji miasta) i 56,6 tys. Krakowa (25,8%)¹².

Napływ Żydów do tych miast był po części realizacją postulatów Centralnego Komitetu Żydów w Polsce (powstałego w lutym 1945 roku z przekształcenia – ukonstytuowanego w Lublinie 29 października 1944 roku – Tymczasowego CKŻP). To kierownicze gremium społeczności żydowskiej, z powodu ograniczonych możliwości osiedlenia się ocalałych w wyzwolonym od Niemców Lublinie, zamierzało „stworzyć kilka ośrodków, jak Łódź, Częstochowa, Kraków, Warszawa, Radom, do których należałoby kierować ludzi oswobodzonych, a tam udzielać im wydatną pomoc”¹³. Przez pierwszych pięć powojennych lat CKŻP był największą i najważniejszą organizacją tej mniejszości. Podzielony pod względem terytorialno-administracyjnym na wojewódzkie, okręgowe

¹⁰ AŻIH, CKŻP, Prezydium i Sekretariat, sygn. 303/I/11, Protokół posiedzenia Plenum Centralnego CKŻP z 9 lutego 1946 roku; ibidem, Protokół posiedzenia Prezydium CKŻP z 8 maja 1946 roku; ibidem, Protokół posiedzenia Prezydium CKŻP z 29 maja 1946 roku.

¹¹ A. Rykała, *Pogrom w Kielcach w 1946 r. a odbudowa skupisk żydowskich...*, s. 396–397.

¹² Na podstawie danych ze spisu powszechnego przeprowadzonego w 1931 roku.

¹³ AŻIH, CKŻP, Prezydium i Sekretariat, 303/I/8, Protokół posiedzenia Plenum CKŻP, 2 lutego 1945 roku.

i lokalne komitety tworzył – odzwierciedlającą się również w tzw. terenie – platformę porozumienia niemal wszystkich działających w kraju żydowskich partii politycznych¹⁴, która wyznaczała zarazem ramę autonomii narodowo-kulturalnej Żydów.

W drugiej połowie 1945 roku w WKŻ w Krakowie było zarejestrowanych 10 453 Żydów (13% ogółu przebywających wówczas w kraju). Jego opiece podlegało 36 skupisk (m.in. Dębica, Dąbrowa, Chrzanów, Wadowice, Nowy Sącz, Nowy Targ, Miechów, Wieliczka, Bochnia, Tarnów, Jodłowa, Pilzno, Sędziszów, Radomyśl). Pod względem liczby Żydów osiadłych w Małopolsce region ten zajmował trzecie miejsce w kraju (po łódzkim i warszawskim). Z kolei więcej skupisk od krakowskiego WKŻ miały pod opieką tylko jego odpowiedniki z siedzibami w Kielcach i Łodzi (odpowiednio 45 i 40)¹⁵.

Kraków był również jedną z ważniejszych stacji docelowych dla Żydów powracających z ZSRR. Spośród 157 420 repatriantów zarejestrowanych w czerwcu 1946 roku 3,5% (5426 tys.) przybyło do Małopolski, z czego zdecydowana większość do jej stolicy. Spośród największych miast więcej przesiedleńców od Krakowa przyjęły tylko Wrocław, Szczecin, Łódź i Katowice¹⁶.

Dotarcie do tych ośrodków Żydów – zarówno ocalałych na ziemiach polskich, jak i powracających legalnie lub nielegalnie z ZSRR – nie było równoznaczne z podjęciem próby osiedlenia się na stałe czy chociażby na dłuższy czas. Bytowano w nich przeważnie tymczasowo. „W czasie trwania akcji repatriacyjnej byliśmy świadkami ciągłych wędrówek z miejsca na miejsce ludzi, którzy jeździli w poszukiwaniu właściwego sobie miejsca osiedlenia” – relacjonował w połowie 1946 roku CKŻP¹⁷. Pomni doświadczeń życia w państwie totalitarnym, a nade wszystko dotknięci tragedią utraty najbliższych „nie byli w stanie usiedzieć na jednym miejscu, wędrowali [...], nie mieli spokoju, rwali się do innego życia”¹⁸. Kraków – choć pod tym względem ustępował Warszawie, a już na pewno Łodzi¹⁹ – miał jeden z wyższych w skali kraju wskaźników mobilności ludności żydowskiej.

347

¹⁴ A. Grabski, *Centralny Komitet Żydów w Polsce (1944–1950). Historia polityczna*, Warszawa 2015, s. 18–28, 36–65; A. Żbikowski, *Żydowski Instytut Historyczny. 70 lat badań nad dziejami polskich Żydów. Pisane z perspektywy historyka Zagłady*, Warszawa 2017, s. 10.

¹⁵ A. Rykała, *Pogrom w Kielcach w 1946 r. a odbudowa skupisk żydowskich...*, s. 386–387.

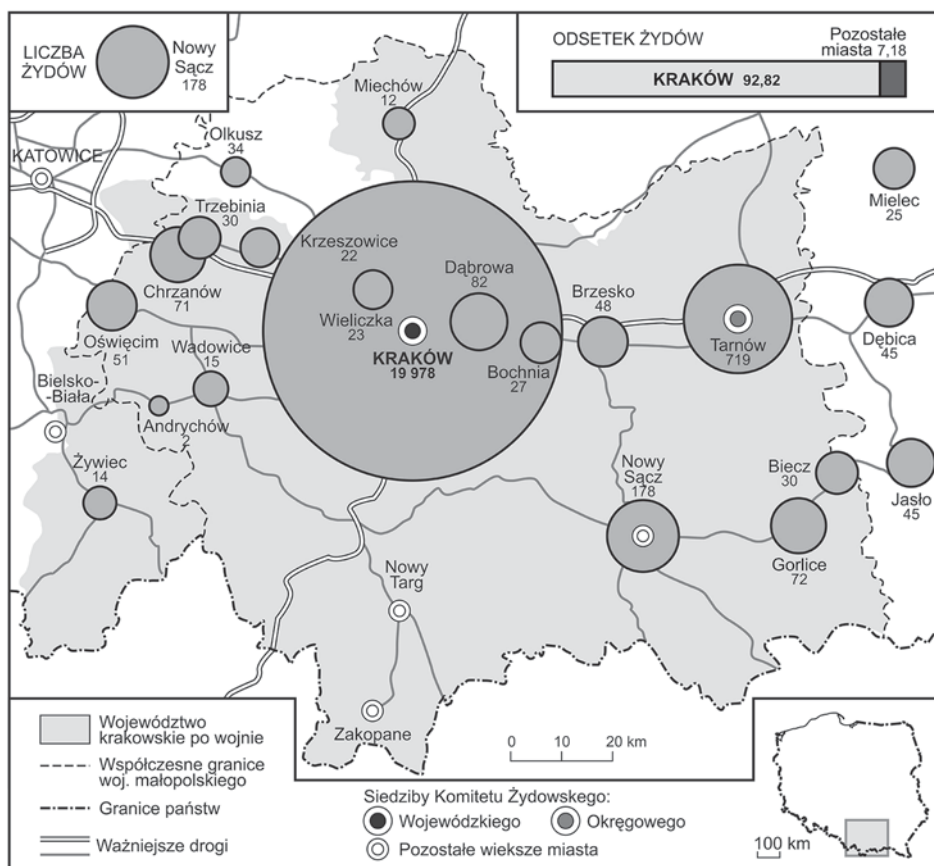
¹⁶ Idem, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej...*, s. 35.

¹⁷ AAN, MAP, sygn. 788.

¹⁸ AAN, KC PPR, Sekretariat, sygn. 295/VII/149; J. Pat, *Dlaczego Rosja wypuściła 10 tysięcy Żydów polskich – pytanie, na które Żydzi całego świata szukają odpowiedzi*, „Der Argentinier Magazin” 1946, nr 146.

¹⁹ W drugiej połowie 1946 roku zarejestrowano w Łodzi niemal 62 tys. Żydów. Nie były to jednak osoby mieszkające w mieście, ale kontaktujące się w różnym czasie z miej-

W wyniku repatriacji, mimo trwającej nieprzerwanie od zakończenia wojny legalnej i nielegalnej emigracji, której fale objęły bez mała wszystkie miejscowości zamieszkane przez ocalałych, liczba Żydów w Krakowie, podobnie jak w całym kraju, sukcesywnie rosła. Uchwytnie źródłowo apogeum osiągnęła 1 lipca 1946 roku. W Krakowie i okolicach zarejestrowanych było 21 514 Żydów, ogółem w Polsce – 243 926²⁰ (ryc. 1).

Ryc. 1. Skupiska żydowskie podlegające (z wyłączeniem Tarnowa) WKŻ z siedzibą w Krakowie w 1946 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie A. Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej w Polsce po drugiej wojnie światowej*, Łódź 2007, s. 38; idem, *Pogrom w Kielcach w 1946 r. o odbudowa skupisk żydowskich – ujęcie geograficzne*, [w:] A. Grab-

scowym Komitetem Żydowskim – A. Rykała, *W reakcji na powojenną przemoc antysemicką...*, s. 41.

²⁰ AAN, MAP, DP, WN, sygn. 786, Liczbowy wykaz Żydów w Polsce 1 lipca 1946 roku.

ski (red.), *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 4: *Holokaust i powojnie (1939–1946)*, Warszawa 2019, s. 414; idem, „...z bronią w ręku stać na straży życia ludności żydowskiej”. *Geograficzno-polityczne uwarunkowania powstania oraz działalność Komisji Specjalnej w Łodzi*, [w:] Z. Trębacz (red.), *Polityka. Między współpracą a odrzuceniem – Żydzi i Polacy w XIX i XX wieku*, Warszawa 2021, s. 194.

Kilka dni później ta tendencja zaczęła się odwracać. W dniu 4 lipca tego roku doszło bowiem do tragicznego w skutkach pogromu w Kielcach. W wyniku bestialskiego ataku mieszkańców wspomaganych przez przedstawicieli służb zobowiązanych do zapewnienia porządku i bezpieczeństwa w mieście (wojskowych i milicjantów) – podczas którego „do ofiar [...] nie strzelano, mordowano je”²¹ – śmierć poniosło, według ustaleń Instytutu Pamięci Narodowej, 37 Żydów²². Największy powojenny akt antysemitki zbrodni wywołał falę wyjazdów z Polski o nienotowanej dotąd skali²³. Jeszcze w ostatnim kwartale tego roku przebywało w Krakowie 19 978 Żydów. Wbrew pozornej dokładności wartość ta nie odzwierciedlała stanu liczebnego miejscowej społeczności żydowskiej, ponieważ z powodu nasilonej migracji wewnętrznej i zewnętrznej drugiej połowy tego roku, wywołanej pogromem, CKŻP był pozbawiony aktualnych sprawozdań statystycznych z terenu. O skali zjawiska „pokieleckiej” emigracji²⁴, a zarazem liczbie ludności żydowskiej w Krakowie, która się jej oparła, mogą świadczyć więc dane z końca 1947 roku, zgromadzone przez miejscowy komitet na podstawie comiesięcznych sprawozdań. Wynika z nich, że w grudniu 1947 roku mieszkało w mieście prawie 6,3 tys. Żydów (w Polsce 95,5 tys.). W kolejnych dwóch latach

²¹ AŻIH, CKŻP, Prezydium i Sekretariat, sygn. 303/I/12, Protokół posiedzenia CKŻP z 10 lipca 1946 roku.

²² Rany odniosło 35 osób tej narodowości. Na podstawie śledztwa Instytutu Pamięci Narodowej. Zob. *Postanowienie o umorzeniu śledztwa w sprawie pogromu kieleckiego, prowadzonego przez OKŚŻpNP w Krakowie*, sygn. akt S 58/01/Zk, 21 X 2004 r., [w:] Ł. Kamiński, J. Żaryn (red.), *Wokół pogromu kieleckiego*, t. 1, Warszawa 2006, s. 441–483.

²³ Nasilone przemieszczenia odbywały się zgodnie ze staraniami władz CKŻP również pomiędzy miastami – z większych do mniejszych, bardziej zagrożonych przemocą antyżydowską, jak ustalono na podstawie licznych relacji napływających z różnych części kraju. „Należy [Żydów – przyp. A.R.] z małych ośrodków przenieść do większych miast, zwłaszcza na D/Śląsku. Sprawa ta łączy się ze sprawą Ostrowca Kiel[ckiego – obecnie Ostrowiec Świętokrzyski – przyp. A.R.], Sandomierza i Radomia. [...]. Trzeba się liczyć ze wznowieniem akcji bandyckiej w okresie letnim” – AŻIH, Prezydium i Sekretariat, sygn. 303/I/12, Protokół posiedzenia CKŻP z 10 lipca 1946 roku.

²⁴ Do lutego 1947 roku mogło opuścić Polskę nawet około 92 tys. Żydów – A. Grabski, *Centralny Komitet Żydów w Polsce...*, s. 71–72. Więcej na ten temat m.in. w Y. Bauer, *Flight and Rescue. Brichah. The Organised Escape of Jewish Survivors of Eastern Europe, 1944–1948*, New York 1970.

społeczność żydowska w stolicy Małopolski uległa nieznacznemu zwiększeniu. W 1948 roku liczyła 6,7 tys. (6,7% ogółu populacji żydowskiej w kraju), a w 1949 roku 7 tys. (8,2%)²⁵.

3. Przemoc antysemicka w Krakowie i regionie małopolskim

Pogrom kielecki – bez wątpienia największy powojenny akt kolektywnej zbrodni antysemickiej – nie był odosobnionym przypadkiem przemocy wymierzonej w ocalałych z Zagłady tuż po wojnie. Stanowił kulminację fali ogarniającej kolejne ziemie wyzwalone spod niemieckiej okupacji. Źródło tego terroru tkwiło w narastającym co najmniej od lat trzydziestych XX wieku²⁶ antagonizmie polsko-żydowskim, głównie o podłożu ekonomicznym, wzmocnionym zmasowanym wpływem okupacyjnego prawodawstwa nazistowskiego, wykluczającego Żydów nie tylko z narodowej (polskiej), ale i ludzkiej wspólnoty.

Mordy i inne formy przemocy miały wielorakie przyczyny, często nakładające się na siebie. Niezmienna dla okazywania wrogiego stosunku pozostawała natomiast grupa odniesienia, na której tle sprawcy dokonywali oceny identyfikacji potencjalnych ofiar: wybierano na nie Żydów lub osoby pochodzenia żydowskiego (była to w końcu kwestia samoidentyfikacji, niepodlegająca wnikliwemu rozpoznaniu przez większość na-
350 pastników) – za to, że nimi byli²⁷.

Jednym z najważniejszych motywów sięgnięcia po przemoc było dążenie polskich „sąsiadów” do przejścia mienia żydowskiego oraz – w okolicznościach powrotu ocalałych w rodzinne strony – przeciwdziałanie jego odzyskaniu przez prawowitych właścicieli²⁸.

²⁵ A. Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej...*, s. 39–40, 283; idem, *Pogrom w Kielcach w 1946 r. a odbudowa skupisk żydowskich...*, s. 409–410.

²⁶ A. Cała, *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów w Polsce powojennej. Komisje Specjalne przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce*, Warszawa 2014, s. 15.

²⁷ A. Rykała, A. Wosiak, *Geograficzno-historyczne (polityczne) uwarunkowania genezy i przebiegu wybranych pogromów Żydów na ziemiach polskich od XIX w. do 1946 r.*, [w:] A. Grabski (red.), *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 4: *Holokaust i powojnie (1939–1946)*, Warszawa 2019, s. 564–565.

²⁸ J.T. Gross, *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści*, Kraków 2008, s. 84–92; A. Skibińska, *Powroty ocalałych i stosunek do nich społeczeństwa polskiego*, [w:] F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska (red.), *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, Lublin 2011, s. 40–41, 63; K. Persak, *Akta postępowań cywilnych z lat 1947–1949 w sprawach dotyczących zmarłych żydowskich mieszkańców Jedwabnego*, [w:] P. Machcewicz,

Antyżydowski terror rozpętała również część podziemia antykomunistycznego, oskarżająca Żydów o sprawowanie licznych funkcji w strukturach nowej władzy oraz zarzucająca im afirmatywny – wynikający z bezprecedensowego awansu społecznego (m.in. objęcia po raz pierwszy w polskiej historii stanowisk w administracji państwowej) – stosunek do dokonujących się w kraju przemian ustrojowych. Przekonania oparte na stereotypie łączącym Żydów w „organiczny” związek z komunistami podzielała też część polskiego społeczeństwa. Na ogół nieufna wobec sił nowego porządku, akceptowała wiele radykalnych działań wymierzonych w mniejszość żydowską, podejmowanych pod hasłem walki z tzw. żydokomuną. Często umocowani w aparacie władzy stawali się ofiarami przypadkowymi, a głównym celem wymierzonych w nich ataków były rabunek (zazwyczaj w akcjach przeprowadzanych w celu likwidacji utrwalaczy nowego ustroju ginęły pojedyncze i konkretne osoby²⁹). Ogólnie rzecz biorąc, niezależnie od bezpośredniej przyczyny wybuchu terroru uwaga i aktywność zdecydowanej większości jego sprawców koncentrowały się na grabieży.

Niewyczerpanym od stuleci źródłem przemocy antysemitycznej, często tej najbrutalniejszej, ujawnionej chociażby podczas pogromu w Kielcach, były przesady religijne, z zabobonem mordu rytualnego na czele³⁰. Po wojnie rozszerzono jego zakres. Według zmodyfikowanej wersji krew

351

K. Persak (red.), *Wokół Jedwabnego*, t. 2: *Dokumenty*, Warszawa 2002, s. 375–416; A. Żbikowski, *U genezy Jedwabnego. Żydzi na Kresach Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej, wrzesień 1939 – lipiec 1941*, Warszawa 2006, s. 243; J. Kwiek, *Nie chcemy Żydów u siebie. Przejawy wrogości wobec Żydów w latach 1944–1947*, Kraków 2021, s. 11–12, 71–84. Więcej na temat zwrotu mienia żydowskiego po wojnie zob. m.in.: M. Krawczyk, *Status prawny własności żydowskiej i jego wpływ na stosunki polsko-żydowskie*, [w:] F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska (red.), *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, Lublin 2011, s. 687–713; A. Skibińska, *Problemy rewindykacji żydowskich nieruchomości w latach 1944–1950. Zagadnienia ogólne i szczegółowe na przykładzie Szczeczeszyna*, [w:] J. Grabowski, D. Libionka (red.), *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*, Warszawa 2014, s. 493–573.

²⁹ A. Żbikowski, *Morderstwa popełniane na Żydach w pierwszych latach po wojnie*, [w:] F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska (red.), *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, Lublin 2011, s. 79–80; A. Skibińska, *Powroty ocalałych*, [w:] B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka (red.), *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, Warszawa 2007, s. 570; zob. też D. Engel, *Patterns of anti-Jewish violence in Poland 1944–1946*, „Yad Vashem Studies” 1998, vol. 26, s. 1–39.

³⁰ Więcej na ten temat m.in. w: M. Zaremba, *Psychoza we krwi*, „Polityka” 2006, nr 27; J. Tokarska-Bakir, *Legenda o krwi. Antropologia przęsądu*, Warszawa 2008. Szerzej o zbrodniach, strachu i niepewności w Polsce w pierwszych latach po drugiej wojnie światowej – M. Zaremba, *Wielka trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys*, Kraków 2012.

dzieci chrześcijańskich miała służyć nie tylko do wyrobu macy, ale również do transfuzji krwi Żydów wycieńczonych latami okupacji³¹.

Wiarę pogłosce o porwaniu dziecka dali uczestnicy kolektywnego ataku na Żydów zgromadzonych 11 sierpnia 1945 roku na nabożeństwie szabasowym w Synagodze Kupa, przy ul. Miodowej 27 na Kazimierzu w Krakowie (fot. 1). Napaść ta nie była jednostkowym incydem. Właściwie od wycofania się wojsk niemieckich z Krakowa, równoznacznego z podjęciem pierwszych prób odbudowy żydowskiego życia w mieście, Żydzi modlący się lub gromadzący wokół bożnicy spotykali się z różnymi formami agresji, najczęściej słowną. Napaść na obiekt kultu miała od czasu do czasu bardziej skrajne przejawy: od obrzucania kamieniami, przez wybijanie szyb, po próby siłowego wtargnięcia do wnętrza. Agresorzy uaktywniali się głównie w szabat. W celu wywołania jak największych szkód i paniki starali się wykorzystać okoliczność zgromadzenia się licznych wiernych w synagodze w tym wyjątkowym, uświęconym tradycją judaistyczną dniu.

Fot. 1. Synagoga Kupa – epicentrum pogromu z 11 sierpnia 1945 roku

Źródło: fot. A. Rykała.

³¹ A. Żbikowski, *Morderstwa popełniane na Żydach...*, s. 72.

Wymieniony arsenał środków przemocy napastnicy wykorzystali w dużej części również owego feralnego dnia. Przed południem synagogę obrzucono kilkakrotnie kamieniami. Ataki te spotkały się z interwencją jednego z uczestników nabożeństwa – żołnierza, który podczas drugiego „szturmu” wraz z dozorcą bożnicy złapał jednego z napastników. Podczas perswadowania mu siłą niewłaściwego zachowania sprawca zdołał uciec. Zajście o znamionach fizycznego rozprawienia się z dzieckiem spotkało się z rezonansem tłumu gromadzącego się w pobliżu miejsca modlitwy. Inny chłopiec (Antoni Nijaki) – centralna postać wydarzeń – który przestąpił próg bożnicy, salwując się następnie ucieczką, nagłośnił usiłowanie pozbawienia go życia przez Żydów. Swoją relację z wnętrza opatrzył również fałszywym widokiem ciał pomordowanych dzieci. Wstrząśnięci tymi opisami – rzekomo potwierdzającymi rozpowszechnianą od kilku tygodni plotkę o mordzie rytualnym – okoliczni mieszkańcy, licznie zgromadzeni handlarze i klienci z leżącego nieopodal placu targowego sforsowali drzwi synagogi i poczęli ją bezcześcić, niszcząc zwoje Tory i inne księgi religijne. Ponad tysięczny tłum, inspirowany częściowo przez mundurowych (milicjantów i wojskowych)³², nadających tumultowi pozory mieszcącego się w granicach prawa zachowania, dotkliwie pobił modlące się osoby – niektóre wywleczono i skatowano poza miejscem modlitw. Pogromszczycy atakowali i rabowali Żydów przechadzających się ulicami sąsiadującymi z synagogą. Dopuszczali się także plądrowania

³² Zachowanie przedstawicieli służb mundurowych podczas sierpniowych zamieszek było wyrazem ogólnej kondycji organów porządkowych. Cechowała je w dużym stopniu niekompetencja. Tworzone w pośpiechu formacje były pozbawione wielu doświadczonych, przedwojennych funkcjonariuszy, wymordowanych przez niemieckich i radzieckich okupantów lub skompromitowanych współpracą z III Rzeszą w ramach Policji Polskiej Generalnego Gubernatorstwa (tzw. granatowej policji). Inni reprezentanci resortów siłowych, w tym z przedwojennym epizodem służby, byli nierzadko członkami lub sympatykami endecji, walczącymi w czasie wojny w szeregach Narodowych Sił Zbrojnych, Armii Krajowej, Batalionów Chłopskich. Wśród powojennych funkcjonariuszy nie zabrakło także folksdojczów, agentów Gestapo czy wspomnianych „granatowych policjantów”. W organach odpowiedzialnych za porządek i bezpieczeństwo, a zarazem utrwalanie podstaw nowego ustroju, służyło zatem wielu ideowych spadkobierców obozu narodowego, nierzadko obciążonych morderstwami Żydów podczas wojny, którzy skutecznie łączyli antysemityzm ze służbą komunizmowi – J. Tokarska-Bakir, *Tryby maszyny pogromu*, „Gazeta Wyborcza”, dodatek „Ale Historia”, 19 lutego 2018 r., s. 4–6; A. Skibińska, *Powroty ocalałych*, s. 573; AAN, Urząd Rady Ministrów (dalej URM), Biuro Prezydialne, sygn. 5/17, Ósme sprawozdanie (za luty 1945 roku) Referatu dla Spraw Pomocy Ludności Żydowskiej dla premiera Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej Edwarda Osóbki-Morawskiego; AAN, MAP, DP, WN, sygn. 786, Odpisy niektórych mordów i rabunków dokonywanych na ludności polskiej narodowości żydowskiej. Więcej na temat rysów biograficznych mundurowych uczestników pogromu kieleckiego w: J. Tokarska-Bakir, *Pod klątwą...*

żydowskich mieszkań. Histeria, jaka udzieliła się napastnikom wykrzykującym złowrogie hasła pod adresem Żydów, doprowadziła do podpalenia synagogi. Strzały milicjantów uczestniczących w zamieszkach zostały odebrane przez rozjuszony tłum jako mordy dokonywane przez Żydów na Polakach. Pogromszczycy, niczym szantażyści tropiący Żydów w czasie wojny, zaczęli wyszukiwać podejrzanych o żydowskość. Przechodniów legitymowano, mężczyznom nakazywano ściągać odzież w celu identyfikacji osób obrzezanych³³.

Bestialski, kolektywny atak rozpoczęty przed sobotnim południem ustał dopiero wieczorem, wraz z przybyciem batalionu Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego. Jego obecność nie uspokoiła jednak do końca napiętej sytuacji, gdyż następnego dnia powrócono do plądrowania synagogi, choć już nie na taką, rzecz jasna, skalę. Żywotność wśród krakowian zachowała również pogłoska o mordzie rytualnym.

Potwierdzoną na podstawie źródeł archiwalnych śmiertelną ofiarą wydarzeń krakowskich była zabita przez milicjantów we własnym mieszkaniu Róża Berger³⁴ (fot. 2). Za udział w pogromie – tym właśnie mianem jest określany w historiografii ten kolektywny akt przemocy – Wojskowy Sąd Rejonowy w Krakowie skazał dziesięć osób, wymierzając im kary od sześciu miesięcy do siedmiu lat więzienia³⁵. W opinii wysoko postawionych przedstawicieli strony żydowskiej, m.in. Michała Szuldenfreia,

³³ J. Kwiek, *Pogrom antyżydowski w Krakowie 11 sierpnia 1945 r.*, [w:] A. Grabski (red.), *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 4: *Holokaust i powojnie (1939–1946)*, Warszawa 2019, s. 161–180; idem, *Żydzi, Łemkowie, Słowacy w województwie krakowskim w latach 1945–1949/1950*, Kraków 2002, s. 53–81; A. Cichopek-Gajraj, *Pogromy w Krakowie (Polska) i Topolczanach (Słowacja) w 1945 r. – analiza porównawcza*, [w:] A. Grabski (red.), *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 4: *Holokaust i powojnie (1939–1946)*, Warszawa 2019, s. 183–213; J. Kwiek, *Nie chcemy Żydów...*, s. 377; AŻIH, CKŻP, Prezydium i Sekretariat, sygn. 303/I/7, Protokół posiedzenia Plenum CKŻP z 14 sierpnia 1945 roku. Więcej na temat pogromu w Krakowie: A. Cichopek, *Pogrom Żydów w Krakowie. 11 sierpnia 1945 r.*, Warszawa 2000; eadem, *The Cracow pogrom of August 1945: a narrative reconstruction*, [w:] J.D. Zimmerman (red.), *Contested Memories: Poles and Jews during the Holocaust and its Aftermath*, New Brunswick 2003, s. 221–238; J. Kwiek, *Wydarzenia antyżydowskie 11 sierpnia 1945 r. w Krakowie. Dokumenty*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 2000, nr 1, s. 77–89.

³⁴ Udokumentowane źródłowo ustalenia nie ucięły spekulacji na temat większej liczby zamordowanych Żydów. Podstaw do nich dostarczały fotografie z rzekomego pogrzebu, na których znajduje się pięć trumien. Według ustaleń historyka Dariusza Libionki zdjęcia te zostały wykonane podczas innych uroczystości pogrzebowych – D. Libionka, *Recenzja książki Anny Cichopek „Pogrom Żydów w Krakowie”*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2002, nr 1, s. 179–182.

³⁵ J. Kwiek, *Pogrom antyżydowski...*; idem, *Żydzi, Łemkowie, Słowacy...*; A. Cichopek-Gajraj, *Pogromy w Krakowie (Polska) i Topolczanach (Słowacja)...*; J. Kwiek, *Nie chcemy Żydów...*, s. 377.

członka prezydium CKŻP z ramienia partii Bund³⁶, wyroki wydane na uczestników pogromu były nie dość wysokie, a tym samym pozbawione mocy odstraszałającej prowodyrów kolejnych zająć: „Po Krakowie nie było prawie żadnych represji w stosunku do winnych i agitatorów. Było to ostrzeżeniem, niebezpiecznym sygnałem”³⁷.

Fot. 2. Kamienica przy Placu Wolnica 4, w której mieszkała Róża Berger, śmiertelna ofiara zająć

Źródło: fot. A. Rykała.

Echo zająć w stolicy Małopolski, w którym przebiegał się rzekomy mord rytualny (a nie bezpodstawnosć zarzutów i ich tragiczne konsekwencje), dotarło również na tzw. prowincję. Już następnego dnia, 12 sierpnia,

³⁶ Bund był partią lewicową o najdłuższym, sięgającym początkami 1897 roku stażu spośród jedenastu ugrupowań działających na żydowskiej scenie politycznej. Głosił ideę autonomii narodowej i kulturalnej Żydów w krajach zamieszkania, odrzucając myśl o emigracji do Palestyny – A. Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej...*, s. 92–96. Więcej na temat powojennej historii Bundu w Polsce: M. Rusiniak-Karwat, *Nowe życie na zgłiszczach. Bund w Polsce w latach 1944–1949*, Warszawa 2016.

³⁷ AŻIH, Prezydium i Sekretariat, sygn. 303/I/12, Protokół posiedzenia CKŻP z 10 lipca 1946 roku.

w Wieliczce, przed budynkiem zamieszkanym przez grupę Żydów³⁸ zebrał się agresywny tłum, domagający się fizycznego z nimi rozprawienia w odwecie za morderstwo dokonane na polskich dzieciach. Swoją gniew wyładował na oknach mieszkań żydowskich, rzucając w nie kamieniami i innymi przedmiotami. Ranny został przechodzący ulicą Szymon Schnura, którego niedoszli pogromszczycy pobili³⁹.

„Jest to zemsta za mordy krakowskie” – miał powiedzieć jeden z pasażerów pociągu relacji Miechów–Tunel, który wykorzystując postój na stacji kolejowej w tej drugiej miejscowości, oddał strzały w głowę Icka Kozucha. Ofiara ataku poniosła śmierć na miejscu⁴⁰.

Atmosfera określana często w źródłach archiwalnych jako pogromowa spowijała również inne skupiska żydowskie objęte jurysdykcją WKŻ w Krakowie⁴¹. We wsi Jastrzębie (obecnie województwo śląskie) 22 kwietnia 1945 roku zamordowano na tle rabunkowym małżeństwo Leichterów⁴². Zbrodnią starano się wymusić – w opinii starosty powiatu olkuskiego – porzucenie młyna przez jego właściciela, Abrama Berlińskiego. Ten, wkrótce po morderstwie, w obawie o swoje życie opuścił miejscowość, przekazując zakład dzierżawcy⁴³.

W tym samym miesiącu inny właściciel młyna, o nazwisku Berhus, został zabity w Żarnowcu⁴⁴. Przyczyną dopuszczenia się zbrodni było – jak wynika z ustaleń władz bezpieczeństwa – zaniepokojenie nielegalnych użytkowników zakładu możliwością jego zwrotu prawowitemu właścicielowi⁴⁵.

³⁸ Wspólnotowe przebywanie w jednym miejscu nie było odosobnionym przypadkiem. Miało zapewnić poczucie bezpieczeństwa lokatorom: ułatwić podjęcie obrony przed potencjalnymi napastnikami i działać na nich odstraszaająco.

³⁹ J. Kwiek, *Nie chcemy Żydów...*, s. 378–379.

⁴⁰ Ibidem, s. 384.

⁴¹ Niecały miesiąc przed pogromem (13 lipca) zastrzelono w Krakowie podczas napadu rabunkowego Leiba Hudesę, natomiast ponad pół miesiąca później (1 września) w podobnych okolicznościach zginął Mojżesz Rosenberg – J. Kwiek, *Zabójstwa ludności żydowskiej w Krakowskim w latach 1945–1947. Fakty i mity*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2013, nr 4, s. 680 (w tej publikacji zamiast nazwiska Rosenberg widnieje Rosenbaum); J. Kwiek, *Nie chcemy Żydów...*, s. 363, 395.

⁴² W publikacji Juliana Kwieka z 2021 roku miejsce tego mordu jest utożsamiane z miejscowością Kleszczowa, natomiast za ofiary śmiertelne zostały uznane Sara Berlińska i Dawid Leichter – J. Kwiek, *Nie chcemy Żydów...*, s. 309–310.

⁴³ J. Kwiek, *Zabójstwa ludności żydowskiej w Krakowskim...*, s. 680.

⁴⁴ Obecnie miejscowość tę należy prawdopodobnie identyfikować z częścią wsi Jerzmanowice w powiecie krakowskim.

⁴⁵ J. Kwiek, *Nie chcemy Żydów...*, s. 316.

W lipcu 1945 roku we wsi Gruszów (w powiecie myślenickim), z powodu lęku nowych gospodarzy przed wysunięciem żądań oddania przejętej przez nich działki, została zamordowana trzyposobowa rodzina Achniowów⁴⁶.

W Czchowie 17 sierpnia 1945 roku członkowie konspiracyjnego oddziału pod dowództwem Aleksandra Wilowskiego, ps. Tur, dokonując w miejscowości „polowania” na Żydów, zastrzelili Józefa⁴⁷ Weinstocka⁴⁸.

W Brzeszczach nieznani sprawcy zamordowali 5 października 1945 roku dwoje Żydów: Wietzenbluma i jego matkę. Ofiarom zrabowano pieniądze i towar⁴⁹.

Do najmniejbezpieczniejszych powiatów dla Żydów w Krakowskim należały: miechowski, w którym tylko w czerwcu i lipcu 1945 roku zamordowano jedenastu ocalałych z Zagłady⁵⁰, oraz nowotarski, po którym grasował ze swoim zbrojnym oddziałem Józef Kuraś, ps. Ogień. Spośród antykomunistycznych partyzantów właśnie jemu przypisuje się najwięcej śmiertelnych ofiar wśród ocalałych⁵¹. Dowodzone przez niego ugrupowanie obciąża między innymi mord dwunastu Żydów⁵², dokonany 2 maja 1946 roku w okolicach Krościenka (na drodze biegnącej z Nowego Sącza)⁵³. Udających się do granicy w celu jej nielegalnego przekroczenia

⁴⁶ J. Kwiek, *Zabójstwa ludności żydowskiej w Krakowskim...*, s. 682–683. W wymienionej książce tego autora z 2021 roku za ofiary zbrodni zostali uznani członkowie rodziny Schniów lub Śliwów – J. Kwiek, *Nie chcemy Żydów...*, s. 364–365.

⁴⁷ W literaturze pojawia się także imię Mojżesz – J. Kwiek, *Nie chcemy Żydów...*, s. 385–386.

⁴⁸ Idem, *Zabójstwa ludności żydowskiej w Krakowskim...*, s. 681–682.

⁴⁹ Ibidem, s. 681.

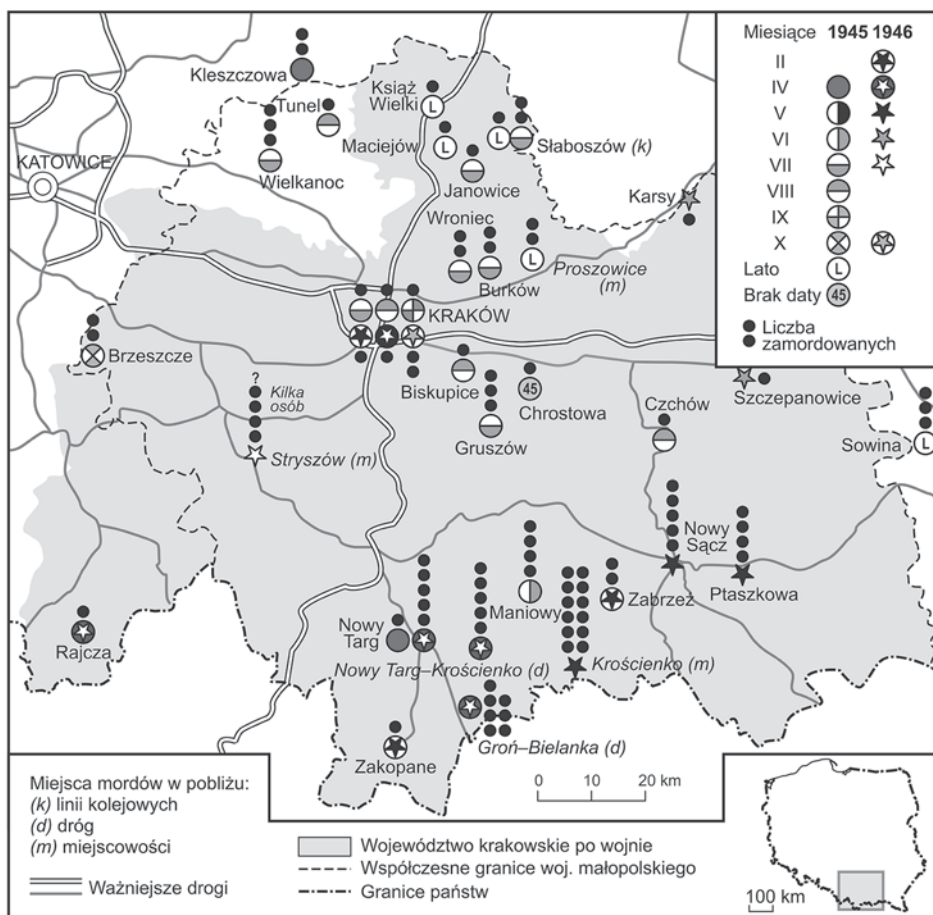
⁵⁰ Ibidem, s. 682.

⁵¹ A. Grabski, A. Rykała, *Żydzi w Polsce 1944–2010*, [w:] A. Grabski, A. Rykała, J. Wójcicka, M. Wodziński, H. Zaremska, A. Żbikowski, J. Żyndul (red.), *Atlas historii Żydów polskich*, Warszawa 2010, s. 403.

⁵² W dokumentach archiwalnych figuruje też liczba jedenastu zamordowanych Żydów. AAN, MAP, DP, WN, sygn. 787, AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/38, Odpis pisma dr. Horowitza, przewodniczącego, i dr. Reichmana, sekretarza generalnego WKŻ w Krakowie, skierowanego do CKŻP 4 maja 1946 roku w sprawie mordu Żydów pod Krościenkiem.

⁵³ Ibidem; AŻIH, CKŻP, Prezydium i Sekretariat, 303/I/11. Protokół posiedzenia Prezydium CKŻP, odbytego 8 maja 1946 roku; AŻIH, CKŻP, Centralna Komisja Specjalna (dalej CKS), sygn. 303/XVIII/20. Wykaz mordów dokonywanych na ludności żydowskiej; A. Cała, H. Datner-Śpiewak, *Dzieje Żydów w Polsce 1944–1968...*, s. 44–45; J.T. Gross, *Strach...*, s. 58; J. Kwiek, *Zabójstwa ludności żydowskiej w Krakowskim...*, s. 688–694. N. Gross, *Pomnik dla zbrodniarza, „Midrasz”* 1998, nr 7/8(15/16), s. 5–6. Więcej o mordzie w okolicach Krościenka m.in. w: J. Wójcik, *Oddział. Między AK i UB – historia żołnierzy Łazika*, Warszawa 2016; *Zbrodnia na Żydach w Krościenku. „Mały jęczy, trzeba poprawić”*, wywiad Bartłomieja Kurasia z Jerzym Wójcikiem, „Gazeta Wyborcza”, 28–29 maja 2016 r.; J. Kwiek, „Ogień” wobec mniejszości narodowych, [w:] R. Kowalski (red.), *Wokół legendy „Ognia”. Opór przeciwko zniewoleniu: Polska – Małopolska – Podhale 1945–1956*, Nowy Targ 2008, s. 243–258.

wyciągnięto z samochodu i zastrzelono. Śmierć z rąk członków zbrojnego podziemia ponieśli: Jakub Fink(i)elsztajn, Izrael Flam, Józef Galler, Tema Holland, Rachela Holland, Józef Skórecki, Liba Szapiro, Rachela Szapiro, Rachel Winińska, Ajzyk Winiński, Abraham Wygoda i Dwojra Wygoda⁵⁴.

Ryc. 2. Wybrane morderstwa popełnione na Żydach w województwie krakowskim – na obszarze podlegającym jurysdykcji WKŻ z siedzibą w Krakowie

Źródło: opracowanie własne na podstawie J. Kwiek, *Zabójstwa ludności żydowskiej w Krakowskim w latach 1945–1947. Fakty i mity*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2013, nr 4, s. 679–695; idem, *Nie chcemy Żydów u siebie. Przejawy wrogości wobec Żydów w latach 1944–1947*, Kraków 2021; A. Bańkowska, A. Jarzębowska, M. Siek, *Morderstwa Żydów w latach 1944–1946 na terenie Polski na podstawie kwerendy w zbiorze 301 (Relacje z Zagłady) w Archiwum*

⁵⁴ AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/20. Wykaz mordów dokonywanych na ludności żydowskiej.

Żydowskiego Instytutu Historycznego, „Kwartalnik Historii Żydów” 2009, nr 3(231), s. 356–367; D. Engel, *Patterns of anti-Jewish violence in Poland 1944–1946*, „Yad Vashem Studies” 1998, vol. 26, s. 1–39; A. Żbikowski, *U genezy Jedwabnego. Żydzi na Kresach Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej, wrzesień 1939 – lipiec 1941*, Warszawa 2006; idem, *Morderstwa popełniane na Żydach w pierwszych latach po wojnie*, [w:] F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska (red.), *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, Lublin 2011, s. 71–94; A. Skibińska, *Powroty ocalałych*, [w:] B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka (red.), *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, Warszawa 2007, s. 505–599; eadem, *Powroty ocalałych i stosunek do nich społeczeństwa polskiego*, [w:] F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska (red.), *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, Lublin 2011, s. 39–70; J.T. Gross, *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści*, Kraków 2008; A. Cała, *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów w Polsce powojennej. Komisje specjalne przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce*, Warszawa 2014; A. Rykała, *W reakcji na powojenną przemoc antysemicką. Samoobrona Żydów w Łodzi – uwarunkowania społeczno-polityczne i przestrzenne*, Łódź 2020.

Do zabójstwa popełnionego na tle oskarżeń o utrwalanie systemu nowej władzy doszło 17 kwietnia 1945 roku w Nowym Targu. Przez członków grupy Józefa Książka, ps. Jastrząb, z oddziału „Ognia” został zastrzelony Julian Burzyński, członek Polskiej Partii Robotniczej (PPR) i funkcjonariusz Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa w tym mieście⁵⁵.

Bez ofiar śmiertelnych obyło się natomiast na początku 1946 roku podczas napadu rabunkowego partyzantów antykomunistycznej formacji na kilku działaczy żydowskiego Towarzystwa Ochrony Zdrowia, przemieszczających się wypożyczonym samochodem na trasie Kraków–Warszawa. W tym wypadku ofiarami ataku nie były nawet osoby zaangażowane we wznoszenie podstaw nowego ustroju, ale aktywiści zaabsorbowani pracą na rzecz poprawy opieki medycznej wśród ocalałych. „Po drodze auto zostało zatrzymane przez zbirów [z] NSZ [Narodowych Sił Zbrojnych – przyp. A.R.]⁵⁶, którzy obrabowali jadących i zabrali auto”⁵⁷.

W województwie krakowskim – choć na terenie objętym opieką nie WKŻ, lecz Okręgowego Komitetu Żydowskiego z siedzibą w Tarnowie – „nienawiść miejscowej ludności do Żydów i chęć grabieży” była, w interpretacji funkcjonariuszy Urzędu Bezpieczeństwa (UB), przyczyną zabójstwa 23 czerwca 1946 roku we wsi Karsy w powiecie dąbrowskim Manna – Żyda, któremu podczas śmiertelnego napadu skradziono 40 000 zł⁵⁸ (ryc. 2).

⁵⁵ J. Kwiek, *Nie chcemy Żydów...*, s. 307.

⁵⁶ W licznych relacjach z przebiegu zajść i identyfikacji ofiar większość grup zbrojnego podziemia antykomunistycznego dopuszczających się morderstw na Żydach była przez reprezentującą ich stronę utożsamiana z NSZ.

⁵⁷ AŻIH, CKŻP, Prezydium i Sekretariat, sygn. 303/I/11, Protokół posiedzenia Prezydium CKŻP z 19 stycznia 1946 roku.

⁵⁸ J. Kwiek, *Zabójstwa ludności żydowskiej w Krakowskiem...*, s. 680–681.

4. „Postaramy się jednak temu zapobiec”⁵⁹ – cel: „powiększyć aparat samoobrony, stworzyć Komisję Specjalną”⁶⁰

Od sierpnia 1945 roku – miesiąca naznaczonego pogromem w Krakowie, kluczowym dla zintensyfikowania działań zmierzających do wprowadzenia bardziej uniwersalnych, a zarazem skutecznych środków zapewnienia bezpieczeństwa ocalałym – przedstawicielstwo strony żydowskiej przekazywało memoriały oraz kopie raportów o wypadkach antyżydowskiej przemocy premierowi Edwardowi Osóbce-Morawskiemu⁶¹. Przedstawiało innym najwyższym organom władzy państwowej (ministerstwom sprawiedliwości, bezpieczeństwa publicznego, informacji i propagandy, administracji publicznej) własne propozycje przeciwdziałania się aktom terroru wobec ludności żydowskiej. Wprowadzenia zapisów o „przykładowych karach, aż do kary śmierci za popełnione zbrodnie” włącznie domagano się podczas dyskusji nad uchwaleniem dekretu w sprawie antysemityzmu⁶². Wypadkom morderstw popełnianych na wychodzących „z nor i bunkrów, z piwnic i lasów”⁶³ były poświęcone także wystąpienia posłów żydowskich zasiadających w Krajowej Radzie Narodowej (KRN) (m.in. Emila Sommersteina, członka partii Ichud⁶⁴ i pierwszego przewodniczącego CKŻP), których wspomagali nieliczni posłowie nieżydowscy (głównie ze Stronnictwa Demokratycznego)⁶⁵. Wielokierunkowe starania przyniosły pewien efekt dopiero 16 listopada 1945 roku w postaci dekretu „O przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy państwa”, który – choć nie odnosił się wprost do naruszeń prawa na tle wystąpień antysemickich – w kilku

⁵⁹ AŻIH, Prezydium i Sekretariat, sygn. 303/I/12, Protokół posiedzenia CKŻP z 10 lipca 1946 roku.

⁶⁰ Ibidem, sygn. 303/I/11, Protokół posiedzenia Prezydium CKŻP z 29 maja 1946 roku.

⁶¹ A. Cała, *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów...*, s. 30; AŻIH, CKŻP, Prezydium i Sekretariat, sygn. 303/I/7, Protokół posiedzenia Plenum Centralnego CKŻP z 14 sierpnia 1945 roku.

⁶² AŻIH, CKŻP, Prezydium i Sekretariat, sygn. 303/I/7, Protokół posiedzenia Plenum Centralnego CKŻP z 14 sierpnia 1945 roku.

⁶³ „Biuletyn ŻAP”, 14.06.1945 r.

⁶⁴ Obok komunistycznej Frakcji Polskiej Partii Robotniczej (PPR) najwięcej członków zrzeszał syjonistyczno-centrowy Ichud (7 tys. w 1947 roku) – J. Adelson, *W Polsce...*, s. 434; A. Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej...*, s. 115–117.

⁶⁵ A. Cała, *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów...*, s. 31; AŻIH, CKŻP, Prezydium i Sekretariat, sygn. 303/I/7, Protokół posiedzenia Plenum CKŻP z 24 lipca 1945 roku.

punktach stawiał kwestię odpowiedzialności karnej za czyny przestępne popełnione z przyczyn narodowościowych, religijnych i rasowych⁶⁶.

Przyjęcie tego aktu nie wpłynęło zasadniczo na poprawę bezpieczeństwa ocalałych. Wykrywalność sprawców napaści i zabójstw wciąż bowiem pozostawała na niskim poziomie, nie dając w rezultacie sposobności doprowadzenia winnych przed oblicze sądu. Wbrew żywionym przez stronę żydowską oczekiwaniom wynikającym ze zmiany prawa obóz rządzący raczej torpedował jej wzmożony i zogniskowany wysiłek nadania walce z antysemityzmem formy szerokiej akcji społecznej. Zabiegał bardziej o wyciszenie licznych doniesień o mordach popełnianych na Żydach i innych aktach skierowanej wobec nich przemocy, które dość poważnie przecież godziły – zwłaszcza w opinii międzynarodowej – w jego wizerunek. Zachowawcze w dochodzeniu i wszczynaniu spraw karnych z powodu aktów antysemityzmu postępowanie organów władzy państwowej – zmagającej się ze stereotypem przeniknięcia jej struktur nadreprezentacją mniejszości żydowskiej – było podyktowane także obawami o dalszą utratę dość wąskiego poparcia społecznego. Unikając wydawania najwyższych wyroków na sprawców tych przestępstw, sądy starały się wpłynąć na zmniejszenie nieprzychylnego nastawienia części polskiego społeczeństwa wobec sił nowego porządku⁶⁷.

Nierzadko reakcją organów władzy, zarzucanych prośbami i apelami o podjęcie natychmiastowych działań zapobiegających eskalacji antysemickiej przemocy, było składanie zapewnień i deklaracji bez pokrycia⁶⁸.

Nikła skuteczność dekretu o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych⁶⁹, odstąpienie przez KRN od przyjęcia (uzgodnionego z SD) projektu ustawy o zwalczaniu antysemityzmu⁷⁰, a przede wszystkim wezbranie na początku lipca 1946 roku kulminacyjnej fali antyżydowskiego terroru w postaci pogromu kieleckiego – po którym posłowie działający w Ogólnopolskiej Lidze do Walki z Rasizmem oraz władze CKŻP zaapelowali po raz kolejny (acz bezskutecznie) o wprowadzenie specjalnego dekretu

⁶⁶ A. Cała, *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów...*, s. 31–34.

⁶⁷ A. Rykała, *W reakcji na powojenną przemoc antysemicką...*, s. 93.

⁶⁸ A. Skibińska, *Powroty ocalałych*, s. 574; AŻIH, CKŻP, Prezydium i Sekretariat, sygn. 303/I/7, Protokół posiedzenia Plenum CKŻP z 24 lipca 1945 roku.

⁶⁹ A. Cała, *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów...*, s. 34.

⁷⁰ Bardziej aktywne starania na rzecz uchwalenia dekretu w sprawie antysemityzmu („z przykładowymi karami, aż do kary śmierci za popełnione zbrodnie”) przedstawiciele strony żydowskiej podjęli w sierpniu 1945 roku, po pogromie w Krakowie – AŻIH, CKŻP, Prezydium i Sekretariat, sygn. 303/I/7, Protokół posiedzenia Plenum Centralnego CKŻP z 14 sierpnia 1945 roku.

zwalczającego antysemityzm⁷¹ – wymusiły na stronie żydowskiej podjęcie bardziej stanowczych działań służących ochronie własnego bezpieczeństwa. Wyzbyto się iluzji, że zdołają ją zapewnić właściwe służby: wojsko, milicja i Urząd Bezpieczeństwa, które chociażby podczas tych tragicznych wydarzeń wykazały się mimowolną lub celową biernością, a częściowo nawet wspierały sprawców mordów⁷².

Postawiono na własną formację obronną o niebudzącej militarnych skojarzeń nazwie „Komisja Specjalna” (dalej KS). Jej powołanie zgłoszono na posiedzeniu CKŻP 10 lipca 1946 roku⁷³. Alternatywnie proponowano utworzyć „[d]rużyny bojowe na wzór ORMÓ [Ochotniczej Rezerwy Milicji Obywatelskiej – przyp. A.R.] podległe bezpośrednio Min.[isterstwu – przyp. A.R.] Bezpieczeństwa, ale autonomiczne, niewłączone do ORMÓ”, a nawet „[w]znowić działalność ŻOB [Żydowskiej Organizacji Bojowej, powstałej w 1942 roku konspiracyjnej organizacji zbrojnego oporu polskich Żydów – przyp. A.R.]”⁷⁴. Opowiadający się za tym drugim rozwiązaniem twierdzili, że „należy stawić opór. ŻOB jest nakazem chwili”⁷⁵. Potrzebę powołania organizacji symbolizującej jedną z najbardziej chwalebnych kart zmagania z niemieckim okupantem zgłaszało zresztą wielu członków prezydium Centralnego Komitetu.

Pomysł założenia ujednoliconej ogólnopolskiej straży żydowskiej nie był nowy. Tuż po pogromie w Krakowie Cywia Lubetkin, uczestniczka powstania w getcie warszawskim, przekonywała zebranych na posiedzeniu plenarnym Komitetu o wystąpienie „do Władz z żądaniem uzbrojenia Żydów, [...] by ci ostatni mogli być pomocni Władzom Bezpieczeństwa w likwidowaniu zająć antysemitów”⁷⁶. Nazwa, którą nadano nowej

362

⁷¹ A. Cała, *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów...*, s. 37; AAN, MAP, DP, WN, sygn. 786, Maszynopis dekretu o zwalczaniu antysemityzmu; AŻIH, Prezydium i Sekretariat, sygn. 303/I/12, Protokół posiedzenia CKŻP z 10 lipca 1946 roku.

⁷² O zaangażowaniu w przemoc antyżydowską funkcjonariuszy resortów siłowych, a także innych formacji, o wyrażnie mniejszym znaczeniu, jak na przykład Służba Ochrony Kolei (SOK), świadczą m.in. słowa jednego z działaczy CKŻP, usiłującego dostać się do Kielc w dniu osławionego pogromu: „w drodze około Skarżyska wyciągano Żydów z wagonu i bito ich; sam mówca [Finkielsztajn – przyp. A.R.] został wraz z innymi wylegitymowany i zabrany przez żołnierzy. Porucznik ze straży kolejowej groził im. W końcu oddano ich do Komendy Sowieckiej pod ochronę i pod jej obroną dojechali do Łodzi” – AŻIH, Prezydium i Sekretariat, sygn. 303/I/12, Protokół posiedzenia CKŻP z 10 lipca 1946 roku.

⁷³ A. Cała, *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów...*, s. 39–41; AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/8, Sprawozdanie z działalności Centralnej Komisji Specjalnej przy CKŻP z 30 maja 1947 roku.

⁷⁴ AŻIH, Prezydium i Sekretariat, sygn. 303/I/12, Protokół posiedzenia CKŻP z 10 lipca 1946 roku.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ AŻIH, Prezydium i Sekretariat, sygn. 303/I/12, Protokół posiedzenia Plenum Centralnego CKŻP z 14 sierpnia 1945 roku.

formacji, też pojawiła się wcześniej. W dyskusji toczonej w środowisku żydowskim nad sposobami przeciwstawienia się rozprzestrzeniającej się fali przemocy Icchak „Antek” Cukierman, mąż Cywii Lubetkin, były członek Komendy Głównej ŻOB, również powstaniec, a po wojnie wysoko postawiony działacz CKŻP, zgłosił pod koniec maja 1946 roku propozycję, aby w dążeniu do scentralizowania wszystkich sił służących zapewnianiu poczucia bezpieczeństwa Żydów „powiększyć aparat samoobrony, stworzyć Komisję Specjalną”⁷⁷.

Formację przyłączono do największej instytucji reprezentującej polskich Żydów. Jej struktury dowódcze, podobnie jak Centralny Komitet, były oparte na kluczu partyjnym. Najwyższy poziom decyzyjny stanowiła Centralna Komisja Specjalna, na której czele stanął Icchak Cukierman⁷⁸ (członek Poalej Syjon-Prawicy⁷⁹ i Hechaluc Pionier⁸⁰). Po jego wyjeździe do Izraela w 1947 roku kierownictwo objął – dzierżąc je aż do rozwiązania formacji – Michał Bruchański⁸¹ (Haszomer Hacair⁸²).

Wraz z afiliacją do CKŻP Centralna Komisja Specjalna przejęła w dużym stopniu charakterystyczną dla niego strukturę terytorialno-administracyjną, wyrażającą się w podziale na wojewódzkie, okręgowe i – występujące tylko na Dolnym Śląsku – lokalne (miejskie) komisje⁸³.

⁷⁷ Ibidem, sygn. 303/I/11, Protokół posiedzenia Prezydium CKŻP z 29 maja 1946 roku.

⁷⁸ AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/8, Sprawozdanie z działalności Centralnej Komisji Specjalnej przy CKŻP z 30 maja 1947 roku; A. Cała, *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów...*, s. 44.

⁷⁹ Żydowska Socjalistyczna Robotnicza Partia Poalej Syjon, zwana również Poalej Syjon Prawicą, była ugrupowaniem o profilu lewicowo-syjonistycznym, które dążyło do utworzenia w Palestynie państwa żydowskiego o ustroju socjalistycznym, wykluczając w dłuższej perspektywie pozostawienie osiedla żydowskiego w Polsce – J. Adelson, *W Polsce...*, s. 440–441; A. Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej...*, s. 99–107.

⁸⁰ Hechaluc Pionier był organizacją grupującą młodzieżowe przybudówki działających legalnie na żydowskiej scenie politycznej partii syjonistycznych.

⁸¹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, 3422/49, Deklaracja zgłoszenia członka Związku Uczestników Walki Zbrojnej o Niepodległość i Demokrację Zarządu Powiatowego; H. Datner, *Po Zagładzie. Społeczna historia żydowskich domów dziecka, szkół, kół studentów w dokumentach Centralnego Komitetu Żydów w Polsce*, Warszawa 2016, s. 20.

⁸² Haszomer Hacair był partią syjonistyczną o ideologii marksistowskiej. Wykształcił się po wojnie ze struktur młodzieżowej organizacji o tej samej nazwie, choć nie zaprzestał działalności wśród tej grupy aktywistów, charakteryzujących się ideowością i wysokim poziomem etyczno-moralnym. Ugrupowanie występowało przeciw pozostaniu Żydów w Polsce – J. Adelson, *W Polsce...*, s. 443–444; A. Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej...*, s. 110–115.

⁸³ A. Cała, *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów...*, s. 46; eadem, *Komisje Specjalne przy Komitetach Żydowskich w Polsce – aspekt geograficzny*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2016, t. 5, s. 42, 54, 58.

5. Samoobrona w Krakowie – struktura, formy i parametry przestrzenne działalności

Początki paramilitarnej formacji obronnej w Krakowie sięgają sierpnia 1946 roku⁸⁴. Przypadły więc na pierwszą rocznicę tragicznych wydarzeń na Kazimierzu. Na jej czele stanął Roman Lewinger, członek Frakcji Polskiej Partii Robotniczej⁸⁵. Wraz z nim we władzach Wojewódzkiej Komisji Specjalnej (dalej WKS) z siedzibą w stolicy Małopolski zasiedli przedstawiciele kilku innych partii żydowskich: Bundu⁸⁶, Poalej Syjon-Lewicy⁸⁷, Poalej Syjon-Prawicy, Haszomer Hacair, Ichudu, Hitachdutu⁸⁸, Mizrach⁸⁹ i Droru⁹⁰ (ryc. 3).

Kierownikowi służyło ponadto pomocą dwóch instruktorów, odpowiadających za inspekcję i kontrolę wartowników. Tych ostatnich, pracujących na etacie, było w początkowej fazie działalności KS dziewiętnastu,

⁸⁴ A. Cała, *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów...*, s. 90. W odręcznie sporządzonej wersji jednego ze sprawozdań żydowskiej samoobrony za datę rozpoczęcia przez nią pracy uznaje się 22 sierpnia tego roku – AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/38, Sprawozdanie z czynności podjętych przez WKS w Krakowie od 22 sierpnia do 1 grudnia 1946 roku.

⁸⁵ Frakcja była jedyną tego typu, działającą wyłącznie w środowisku żydowskim, komórką PPR. Jej szeregi tworzyli głównie przedwojenni działacze Komunistycznej Partii Polski (KPP) i Komunistycznego Związku Młodzieży Polskiej (KZMP). Partia stała na gruncie odrodzenia społeczności żydowskiej w Polsce, zaangażowanej w dzieło świadomej pracy dla kraju. Prowadziła aktywną propagandę przeciw zmasowanym wyjazdom Żydów z Polski – J. Adelson, *W Polsce...*, s. 434–436; A. Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej...*, s. 90–92. Więcej na ten temat m.in. w: A. Grabski, *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce (1944–1949)*, Warszawa 2004.

⁸⁶ W materiałach archiwalnych przedstawiciel partii Bund o nazwisku Griner (stojący zarazem na czele Wydziału Łączności i Szkolenia) występuje także jako Grüner.

⁸⁷ Żydowska Socjalno-Demokratyczna Partia Robotnicza Poalej Syjon-Lewica reprezentowała nurt komunistyczny w polskim ruchu syjonistycznym. Wyrażając afirmatywny stosunek do zmian ustrojowych dokonujących się w kraju, nie negowała odbudowy życia żydowskiego w Polsce – J. Adelson, *W Polsce...*, s. 439–440; A. Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej...*, s. 97–99.

⁸⁸ Partia syjonistyczna reprezentująca umiarkowane stanowisko w nurcie ideologii socjalistycznej (bliskie centrowemu), organizująca Żydom spółdzielnie, rolnicze warsztaty oraz miejsca pracy w przemyśle. Podstawowy trzon działaczy formacji, pozbawionej większych wpływów w środowisku żydowskim (około pięciuset członków w 1947 roku), stanowili przedstawiciele inteligencji – A. Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej...*, s. 107–110.

⁸⁹ Złożona głównie z członków kongregacji mojżeszowych partia religijno-syjonistyczna, której celem było utworzenie w Palestynie żydowskiego państwa religijnego – J. Adelson, *W Polsce...*, s. 445; A. Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej...*, s. 117.

⁹⁰ Młodzieżowa przybudówka Poalej Syjon-Prawicy.

po upływie miesiąca dwudziestu trzech, a od listopada 1946 roku – dziewięćdziesięciu dwóch (dwudziestu w rezerwie)⁹¹. Etatowców wspomagali ochotnicy. Efektywna działalność samoobrony nie byłaby możliwa bez sieci łączników (odpowiadających za szybkie powiadomienie wartowni i posterunków MO lub UB o niebezpieczeństwie grożącym Żydom) oraz informatorów (zasięgających w miejscach publicznych informacji o nastrojach antyżydowskich, przydatnych funkcjonariuszom różnych służb do przygotowania interwencji).

Krakowska KS rozciągała opiekę na społecznościach żydowskich przebywającymi w Chrzanowie, Dębicy, Gorlicach, Miechowie, Nowym Sączu, Olkuszu, Oświęcimiu, Tarnowie i Wieliczce. Z pewnością skłonna była też interweniować w innych mniejszych skupiskach znajdujących się w obrębie działania WKŻ, które – o czym donosiły zgromadzone przezeń dane – istniały m.in. w: Bieczu, Brzesku, Bochni, Jasle, Nowym Sączu, Trzebini, Wadowicach⁹². Z powodu zagrożenia ze strony oddziałów zbrojnego podziemia oraz złowrogiego nastawienia „sąsiadów”, dysponujących nieswoim mieniem lub zainteresowanych przejściem jeszcze niezajętego, dążono do przeniesienia do Krakowa Żydów przebywających w Miechowie i Wieliczce⁹³.

Po pogromie kieleckim postulat wycofania ludności żydowskiej z miast mniejszych do większych władze CKŻP zgłaszały w odniesieniu do całego kraju. Jednym z największych orędowników wymuszonej fluktuacji przestrzennej Żydów, dopuszczającym możliwość odmówienia wsparcia osobom niepodporządkowującym się decyzji o ewakuacji – bez względu na ewentualne konsekwencje niebezpieczeństwa grającego im ze strony nieżydowskiego otoczenia – był „Antek” Cukierman. „Musimy się liczyć z tym – głosił były członek ŻOB – że będą ofiary. [...]. Moim zdaniem należy ewakuować małe miasteczka. [...], ci zaś którzy nie wyjadą, uczynią to na własne

⁹¹ AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/38, Sprawozdanie z pracy KS przy WKŻ w Krakowie od 1 sierpnia do 1 października 1946 r., opracowane przez R. Lewingera 30 września 1946 roku; ibidem, Sprawozdanie R. Lewingera z działalności KS przy WKŻ w Krakowie za okres 1–15 listopada 1946 roku, z 18 listopada 1946 roku; ibidem, Sprawozdanie z czynności podjętych przez WKS w Krakowie od 22 sierpnia do 1 grudnia 1946 roku.

⁹² A. Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej...*, s. 39–40.

⁹³ AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/38, Sprawozdanie z działalności WKS w Krakowie od 1 października do 1 listopada 1946 roku, opracowane 26 października 1946 roku przez R. Lewingera. Zdaniem Aliny Całej do planowanej ewakuacji doszło – A. Cała, *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów...*, s. 93. Nie potwierdzają tego jednak dane zgromadzone przez CKŻP, z których wynika, że w 1947 roku w Miechowie i Wieliczce mieszkało odpowiednio osiemnastu i pięćdziesięciu Żydów. Skupiska żydowskie w tych miastach utrzymały się co najmniej do 1949 roku. W Miechowie tworzyło je wówczas osiem osób, a w Wieliczce piętnaście – A. Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej...*, s. 39–40, 283.

ryzyko. C.K. odmówi im pomocy”⁹⁴. Według ustaleń Aliny Całej z powodu morderstw dokonywanych przez oddział partyzanckiego watażki „Ognia” do przesiedlenia żydowskich mieszkańców doszło na większą skalę jedynie na Podhalu – i to jeszcze przed powstaniem Komisji Specjalnej⁹⁵.

Roman Lewinger – Osoby pełniące funkcje

Bund – Przynależność organizacyjna osób pełniących funkcje

366

Ryc. 3. Wojewódzka Komisja Specjalna przy WKŻ w Krakowie – skład osobowy władz (wraz z przynależnością partyjną), struktura organizacyjna oraz skupiska podlegające ochronie

Źródło: opracowanie własne.

Pozostałe skupiska żydowskie (w Bochni, Bieczu, Brzesku, Chrzanowie, Dąbrowie, Dębicy, Gorlicach, Jasle, Krzeszowicach, Miechowie, Nowym Sączu, Olkuszu, Oświęcimiu, Tarnowie, Trzebini, Wadowicach, Wieliczce i Żywcu) przetrwały co najmniej do końca lat czterdziestych⁹⁶. Z powodu niebezpieczeństw czyhających na ludność żydowską w małych miastach⁹⁷ (w których „sytuacja na ogół jest [...] ciężka”⁹⁸) 22 października 1946 roku spotkali się w Krakowie delegaci okręgowych (powiatowych) komitetów żydowskich. Jednym z przyjętych podczas obrad rozwiązań,

⁹⁴ AŻIH, Prezydium i Sekretariat, sygn. 303/I/12, Protokół posiedzenia CKŻP z 10 lipca 1946 roku.

⁹⁵ A. Cała, *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów...*, s. 93.

⁹⁶ A. Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej...*, s. 283.

⁹⁷ AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/38, Pismo w sprawie preliminarza budżetowego wystosowane 22 października 1946 roku do WKS w Krakowie przez M. Bruchańskiego – przewodniczącego, i S. Kaca – kierownika CKS.

⁹⁸ Ibidem, Sprawozdanie z działalności KS przy WKŻ w Krakowie od 1 sierpnia do 1 października 1946 roku, opracowane przez R. Lewingera 30 września 1946 roku.

mających zminimalizować ryzyko wybuchu kolejnych aktów fizycznej lub werbalnej przemocy, było powołanie na tym samym poziomie (powiatowym) komisji specjalnych z siedzibami w: Chrzanowie, Dębicy, Gorlicach, Nowym Sączu i Oświęcimiu. Znajdujące się w „polu działania” powiatowych oddziałów samoobrony mniejsze skupiska żydowskie mogły liczyć na ich bezpośrednią opiekę. Dodatkowo w każdej miejscowości zamieszkaną przez Żydów powołano łącznika, pozostającego w stałym kontakcie z WKS oraz komendami wojewódzkimi milicji i UB⁹⁹.

Ochronie wartowniczej podlegały z założenia wszystkie obiekty służące działalności instytucjonalnej krakowskich Żydów. W szczególnych przypadkach (zagrożenia mienia, zdrowia, a zwłaszcza życia) dopuszczano interwencję zabezpieczającą prywatne lokale (mieszkania, punkty usługowe). Fundamentalne znaczenie – jak wynika z zaleceń KS ujętych w formie sprawozdania – przypisywano ochronie: siedziby WKŻ (przy ul. Długiej 38), domów repatriantów (ul. Dietla 62, Przemyska 3, Stanisława 10, Stradom 10), domów dziecka prowadzonych przez Komitet Żydowski (ul. Augustiańska 1) oraz Ichud (ul. Krakowska 41), szkoły (ul. Estery 4), bursy młodzieżowej (ul. Estery 6), lokali partyjnych – Poalej Syjon-Lewicy (ul. Meiselsa 18), Poalej Syjon-Prawicy (ul. Sarego 17), Mizrachi (ul. Miodowa 26), Agudas Isroel¹⁰⁰ (ul. Miodowa 27), Żydowskiej Kongregacji Wyznaniowej (ul. Krakowska 41)¹⁰¹. Do tej wyselekcjonowanej grupy strzeżonych obiektów należały także lokale zajmowane przez Haszomer Haczair (ul. Dietla 44) i Haowed (ul. Nadwiślańska 21), służące prawdopodobnie kolektywnemu życiu działaczy tych organizacji jako kibuce¹⁰².

Większość strzeżonych obiektów znajdowała się na Kazimierzu – zarówno przed wojną, jak i po jej zakończeniu obszarze koncentracji społeczności żydowskiej¹⁰³ (fot. 3; ryc. 4) – 57,1% z nich było zlokalizowanych

⁹⁹ Ibidem, Sprawozdanie z działalności WKS w Krakowie od 1 października do 1 listopada 1946 roku, opracowane 26 października 1946 roku przez R. Lewingera.

¹⁰⁰ Agudas (Agudat Israel) skupiała religijnych ortodoksów – J. Adelson, *W Polsce...*, s. 446; A. Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej...*, s. 117–118.

¹⁰¹ Większość strzeżonych pilnie obiektów, będących elementami infrastruktury miejscowego KŻ, pełniła kilka funkcji jednocześnie, na przykład przy ul. Długiej 38 poza siedzibą WKŻ znajdowały się Szpital Towarzystwa Ochrony Zdrowia, Komisja Historyczna i świetlica, natomiast przy Augustiańskiej 1, gdzie mieścił się Dom Dziecka, ulokowano m.in. półinternat oraz Poradnię dla Matki i Dziecka – AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/39, Opis planu sytuacyjnego Domu Dziecka przy ul. Augustiańskiej 1; ibidem, Opis planu sytuacyjnego obiektu przy ul. Długiej 38.

¹⁰² AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/38, Sprawozdanie z pracy KS przy WKŻ w Krakowie od 1 sierpnia do 1 października 1946 roku, opracowane przez R. Lewingera 30 września 1946 roku.

¹⁰³ Więcej na temat przestrzennych przeobrażeń tego fragmentu Krakowa w drugiej połowie XX i na początku XXI wieku m.in. w: M. Sobczyński, A. Wolaniuk, *Współczesne tendencje*

do 300 m od synagogi Kupa, stanowiącej centrum pogromu z sierpnia 1945 roku. W pewnym oddaleniu od tej dzielnicy pozostawały tylko – utrudniając w razie konieczności podjęcie bardziej skoordynowanej akcji obronnej – siedziba WKŻ (2,2 km od synagogi Kupa) oraz, po drugiej stronie Wisły, ośrodek Haowed.

Fot. 3. Targowisko na ul. Szerokiej w Krakowie w 1936 roku (w tle Stara Synagoga)

Źródło: ze zbiorów Narodowego Archiwum Cyfrowego.

Poszczególne „punkty zostały ze sobą połączone w grupy zależnie od swego położenia, tzn. blisko leżące mają połączenia z wewnątrz przez podwórza, ogrody (tajne) i posiadają swych komendantów”¹⁰⁴. W celu właściwego zabezpieczenia tak skonfigurowanej siatki miejsc, obejmującej również obiekty znajdujące się w większej odległości od głównego skupienia Żydów i należących do nich instytucji, wyodrębniono pięć grup strażników (każda licząca od osiemnastu do dwudziestu pięciu osób), dowodzonych przez komendantów¹⁰⁵.

przemian centrów dużych miast Polski na przykładzie Łodzi, Gdańska i Krakowa, „Studia Miejskie” 2010, s. 13–35; M. Sobczyński, *Przemiany zagospodarowania przestrzeni przemysłowej południowej części XIX dzielnicy katastralnej Krakowa – Grzegórzek w XX i XXI wieku na przykładzie zakładów maszynowych Ludwika Zieleniewskiego*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2020, t. 9–10: *Współczesne badania geograficzno-historyczne krajobrazu kulturowego*, s. 55–93.

¹⁰⁴ AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/38, Sprawozdanie z pracy KS przy WKŻ w Krakowie od 1 sierpnia do 1 października 1946 roku, opracowane przez R. Lewingera 30 września 1946 roku.

¹⁰⁵ Ibidem.

Odprawy tych dowódców, podobnie zresztą jak posiedzenia władz komisji, odbywały się raz na tydzień, inspekcji punktów wartowniczych dokonywano natomiast codziennie¹⁰⁶.

W posiadaniu formacji znajdowało się siedemdziesiąt sześć karabinów (kbk) i piętnaście automatów wyprodukowanych w ZSRR, dwanaście sztuk broni długiej produkcji belgijskiej, piętnaście rewolwerów, dwa niemieckie MPI oraz dwanaście granatów. W listopadzie 1946 roku zasób ten powiększył się o pięć sztuk broni krótkiej, a w styczniu następnego roku jeszcze o szesnaście karabinów¹⁰⁷.

Arsenał zgromadzono na ogół legalnie. Za dystrybucję były odpowiedzialne organy bezpieczeństwa, głównie Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego, krakowskie komendy MO i ORMO¹⁰⁸. Część sprzętu pochodziła z wartowni ochraniającej zlikwidowany – z powodu zbrojnych napaści miejscowej grupy podziemia antykomunistycznego – dom dla dzieci w Rabce¹⁰⁹ oraz od służb usiłujących zapewnić bezpieczeństwo żydowskim mieszkańcom Zakopanego do czasu ich

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ Ibidem; AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/38, Sprawozdanie R. Lewingera z działalności KS przy WKŻ w Krakowie za okres 1–15 listopada 1946 roku, z 18 listopada 1946 roku; ibidem, Sprawozdanie z czynności podjętych przez WKS w Krakowie od 22 sierpnia do 1 grudnia 1946 roku.

¹⁰⁸ Ochotnicze rezerwy milicji nadawały stempel legalności długiej broni automatycznej. W innych miastach (np. w Łodzi) taki certyfikat wystawiał przeważnie UB – AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/42, Raport I. Brawermana dla komendanta CKS w Warszawie z działalności Komisji Specjalnej w Łodzi za okres od 15 sierpnia do 1 września 1946 roku; ibidem, sygn. 303/XVIII/38, Sprawozdanie z pracy KS przy WKŻ w Krakowie od 1 sierpnia do 1 października 1946 roku, opracowane przez R. Lewingera 30 września 1946 roku.

¹⁰⁹ W miejscowości doszło do trzech (12, 19 i 27 sierpnia 1945 roku) ataków na ośrodek świadczący pomoc medyczną dzieciom żydowskim z całej Polski – K. Panz, „Dlaczego oni, którzy tyle przecierpieli i przetrzymali, musieli zginąć”. Żydowskie ofiary zbrojnej przemocy na Podhalu w latach 1945–1947, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2015, nr 11, s. 35–46; B. Kuraś, „Skupiska żydowskie przepędzi się...”. Napady w Rabce na dzieci ocalałe z Holokaustu, „Gazeta Wyborcza”, 9 czerwca 2016 r., <https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,42699,20214234,skupiska-zydowskie-przepedzi-sie-napady-w-rabce-na-dzieci.html> (dostęp: 22.06.2022); J. Kwiek, *Nie chcemy Żydów...*, s. 381. W następstwie drugiego, trwającego około dwóch godzin, ostrzelania postanowiono zabezpieczyć wszystkie żydowskie domy dziecka w kraju (m.in. w Otwocku, Zatrzebiu, Helenówku k/Łodzi) – H. Datner, *Po Zagładzie. Społeczna historia żydowskich domów dziecka...*, s. 17; AŻIH, CKŻP, Prezydium i Sekretariat, sygn. 303/I/9, Protokół posiedzenia Prezydium CKŻP z 21 sierpnia 1945 roku; J. Lipszyc, *Przystanek Dolny Śląsk, „Midrasz”* 1998, nr 7/8(15/16), s. 14; A. Rykała, *W reakcji na powojenną przemoc antysemicką...*, s. 66. Dzień po ostatnim bestialskim ataku, 28 sierpnia, ośrodek opiekuńczo-leczniczy w Rabce uległ likwidacji.

ewakuacji z miasta¹¹⁰. Tylko niewielka część uzbrojenia została zakupiona poza oficjalnymi kanałami (z bliżej nieokreślonych źródeł). W opinii władz CKS, w tym jej krakowskiego oddziału, zgromadzony zasób broni był niewystarczający, głównie pod kątem właściwego zabezpieczenia obiektów¹¹¹.

Do swojej dyspozycji formacja miała także inny rodzaj wyposażenia. W gestii Wydziału Łączności znajdowały się aparaty telefoniczne oraz samochód ciężarowy i rowery, umożliwiające m.in. sprawne przemieszczanie się wartowników w zapalne miejsca. Rowerami, środkami komunikacji publicznej, a przede wszystkim piechotą przemieszczali się także łącznicy, odpowiadający za kontakt między wartowniami i posterunkami właściwych służb¹¹².

Osoby odpowiedzialne za łączność były zobligowane opuszczać zagrożone miejsca specjalnym (tylnym) wyjściem („nigdy frontowym”) i przedostać się sekretnymi ścieżkami (biegnącymi częściowo przez podwórza lub przydomowe ogrody) do najbliższego posterunku milicji lub innej służby porządkowej. Strzeżone miejsca były wyposażone w system alarmowy, składający się z dzwonek elektrycznych¹¹³.

Wartownicy pełnili również dodatkową służbę w miejscach odbywania się okolicznościowych imprez organizowanych przez instytucje żydowskie oraz w pobliżu synagog w czasie świąt religijnych.

Podobnie jak w wielu innych miastach w Polsce, również w Krakowie nastroje wobec Żydów nie były przyjazne. Taka przynajmniej ocena wynikała się ze sprawozdań miejscowej komisji. Wśród przedstawicieli lokalnej administracji uprzedzenia sprowadzały się głównie do odmowy zatrudniania w publicznych urzędach i przedsiębiorstwach¹¹⁴. Przełamania

¹¹⁰ A. Cała, *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów...*, s. 93; AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/38, Sprawozdanie z pracy KS przy WKŻ w Krakowie od 1 sierpnia do 1 października 1946 roku, opracowane przez R. Lewingera 30 września 1946 roku.

¹¹¹ AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/16, Pismo M. Bittera, wiceprzewodniczącego, i P. Zelikiera, sekretarza CKŻP, złożone „na ręce Dyr. Bristigerowej”.

¹¹² Ibidem, sygn. 303/XVIII/38, Sprawozdanie z pracy KS przy WKŻ w Krakowie od 1 sierpnia do 1 października 1946 roku, opracowane przez R. Lewingera 30 września 1946 roku.

¹¹³ Ibidem, Sprawozdanie z działalności KS przy WKŻ w Krakowie od 1 sierpnia do 1 października 1946 roku, opracowane 30 września 1946 roku przez R. Lewingera.

¹¹⁴ AAN MAP, DP, WN, sygn. 787, Pismo Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego Krakowskiego do Departamentu Politycznego MAP z 11 stycznia 1946 roku, poświęcone „aktom gwałtu w stosunku do ludności żydowskiej w Tarnowie”; AŻIH, CKŻP, Prezydium i Sekretariat, sygn. 303/I/10, Protokół posiedzenia Prezydium CKŻP z 20 listopada 1945 roku; AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/38, Sprawozdanie z czynności podjętych przez WKS w Krakowie od 22 sierpnia do 1 grudnia 1946 roku.

oporu dyrekcji i załóg (w tym związków zawodowych) wymagało przyjęcie osób narodowości żydowskiej do – lansowanej przez ówczesną propagandę – pracy w państwowych zakładach (z tego też powodu szukali oni możliwości zarobkowania w indywidualnych warsztatach, handlu, spółdzielniach żydowskich lub w tzw. wolnych zawodach)¹¹⁵.

Dwukrotnie między sierpniem a końcem września 1946 roku przy ulicach Słowackiego 43 i Stanisława 10 wybuchły incydenty spowodowane przez kobiety poszukujące dzieci (ryc. 4). Rzekome próby ich odnalezienia miały być źródłem wywołania niepokojów na tle posądzeń Żydów o dokonanie mordów rytualnych. Prowokacje w porę jednak zostały opanowane dzięki udziałowi członków komisji¹¹⁶.

Z pewnością skuteczna interwencja członków samoobrony zapobiegła chuligańskim zajściom o podłożu antysemitycznym, do których doszło 15 września 1946 roku. Pijani sprawcy obrzucili kamieniami wspomnianą siedzibę Poalej Syjon-Lewicy, a wyzwiskami Żydów oraz rządzących Polską¹¹⁷.

W październiku samoobrona stała za powiadomieniami organów porządkowych – z którymi, zwłaszcza MO, starała się ściśle współpracować – o trzech zdarzeniach antysemitycznych. Do dwóch z nich doszło 19 tego miesiąca przed Domem Repatriantów przy ul. Stradom 10. Pierwszy wywołały nietrzeźwe osoby gromadzące się przed budynkiem, drugi dwie kobiety i mężczyzna poszukujący zaginionego dziecka. Interwencja straży polegała na zabezpieczeniu – aż do momentu przybycia właściwych służb mundurowych – budynku przed gęstniejącym tłumem, zwabionym słownymi utarczkami¹¹⁸.

¹¹⁵ AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/38, Sprawozdanie z pracy KS przy WKŻ w Krakowie od 1 sierpnia do 1 października 1946 r., opracowane przez R. Lewingera 30 września 1946 roku; A. Rykała, *Pogrom kielecki a życie gospodarcze Żydów w Polsce w okresie bezpośrednio powojennym*, [w:] A. Grabski (red.), *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 4: *Holokaust i powojnie* (1939–1946), Warszawa 2019, s. 422. Na temat antysemitycznych nastrojów w zakładach pracy zob. też P. Kendziorek, *Program i praktyka produktywizacji Żydów polskich w działalności CKŻP*, Warszawa 2016, s. 95–98.

¹¹⁶ AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/38, Sprawozdanie z działalności KS przy WKŻ w Krakowie od 1 sierpnia do 1 października 1946 roku, opracowane przez R. Lewingera 30 września 1946 roku.

¹¹⁷ Ibidem.

¹¹⁸ AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/38, Sprawozdanie z czynności podjętych przez WKS w Krakowie od 22 sierpnia do 1 grudnia 1946 roku; ibidem, Sprawozdanie z działalności WKS w Krakowie od 1 października do 1 listopada 1946 roku, opracowane 26 października 1946 roku przez R. Lewingera.

Po serii napadów rabunkowych na Żydów, m.in. w mieszkaniu rabi-
na Steinberga oraz na cmentarzu żydowskim¹¹⁹, komisja wzmożła czujność
i zintensyfikowała patrole. Stawiła z sukcesem czoła osobom, które próbo-
wały napaść na zamieszkaną przez Żydów lokal przy ul. Przemyskiej 3.
Z kolei 30 października jej członkowie uczestniczyli w akcji przechwycenia
i rozbrojenia granatu podrzuconego przy bursie (ul. Estery 6¹²⁰).

Jeszcze w tym samym miesiącu stanęła wartownia przy ul. Kościusz-
ki 32, inna zaś, przy ul. Słowackiego, strzałami w powietrze odparła w li-
stopadzie atak anonimowych napastników¹²¹.

Tragiczny skutek miała natomiast napaść na tle rabunkowym
na szynk przy ul. Kalwaryjskiej 17, do której doszło 29 października
tego roku. Z doniesień KS (na podstawie śledztwa przeprowadzonego
przez MO) wynikało, że bandyci zastrzelili Feliksa Lipnickiego i ciężko
zranili Józefa Grünbauma, który w wyniku odniesionych ran zmarł¹²².

Święta katolickie, szczególnie wielkanocne, były zarówno przed
wojną, w jej trakcie, jak i po niej okresami wzmożonych napięć w sto-
sunkach polsko-żydowskich. W kazaniach kościelnych podnoszono
często kwestię wiarołomności Żydów oraz ich odpowiedzialności za
męczeńską śmierć Jezusa¹²³. Oskarżenia te transponowano niejed-
nokrotnie poza świątynie, a ich ofiarą padali przypadkowo napotka-
ni wyznawcy judaizmu. Do tego dochodziło „wzmoczone użycie al-
koholu przez rozmaite jednostki, które w pewnym momencie dla

372

¹¹⁹ Ibidem, Sprawozdanie z działalności WKS w Krakowie od 1 października do
1 listopada 1946 roku, opracowane 26 października 1946 roku przez R. Lewingera.

¹²⁰ W dokumentach źródłowych figuruje też inna lokalizacja tego znaleziska – przy
ul. Warszawskiej – ibidem, Odpis raportu służby wartowniczej zabezpieczającej obiekt
przy ul. Estery 6; ibidem, Sprawozdanie R. Lewingera z działalności KS przy WKŻ w Kra-
kowie za okres 1–15 listopada 1946 roku, z 18 listopada 1946 roku.

¹²¹ Ibidem, Sprawozdanie z działalności WKS w Krakowie od 1 października do
1 listopada 1946 roku, opracowane 26 października 1946 roku przez R. Lewingera; ibi-
dem, Sprawozdanie R. Lewingera z działalności KS przy WKŻ w Krakowie za okres
1–15 listopada 1946 roku, z 18 listopada 1946 roku.

¹²² Ibidem, Meldunek kierownika KS w Krakowie, Romana Lewingera, złożony
30 października 1946 roku; ibidem, Notatka wysłana do CKŻP przez sekretarza gene-
ralnego WKS w Krakowie, Reichmana, 31 października 1946 roku; AŻIH, CKŻP, CKS, sygn.
303/XVIII/16, Pismo Salomona Kaca kierownika CKS i Juliana Łazebnika, sekretarza gene-
ralnego CKŻP do Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego z 30 października 1946 roku
w sprawie wystąpień antyżydowskich w województwie krakowskim.

¹²³ Wysłuchanie kazań podejmujących wątki antysemitki doprowadziło, choć nie
w Krakowie, do dwukrotnej interwencji członków Komisji u przedstawicieli Kościoła
– AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/8, Sprawozdanie z działalności Centralnej Komisji
Specjalnej przy CKŻP z 30 maja 1947 roku.

wyładowania swej energii skłonne są do popełnienia przestępstwa”¹²⁴. W trakcie Bożego Narodzenia 1946 roku KS została więc postawiona w stan podwyższonej gotowości¹²⁵, tym bardziej że również poza tym sakralnym czasem szerzono w krakowskich kościołach „straszna propagandę antyżydowską, zupełnie otwarcie na kazaniach”¹²⁶. W przypadające na wrzesień święta żydowskie szczególnie, niejako podwójnemu zabezpieczeniu podlegały synagogi i domy modlitwy. Wartownicy komisji strzegli obiektów, natomiast milicjanci, rekrutujący się głównie ze szkoły podoficerskiej, patrolowali ulice¹²⁷.

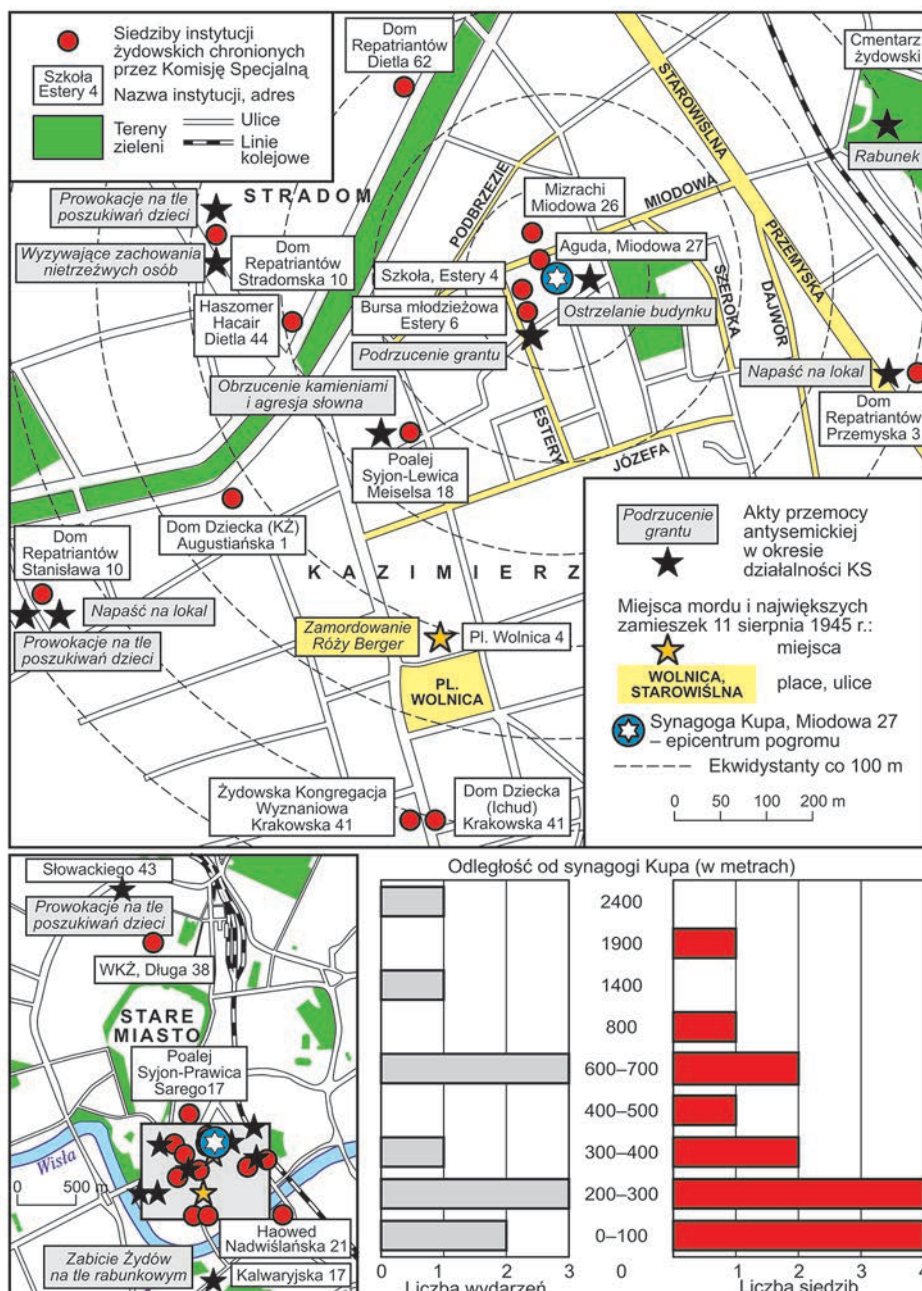
Nie lada wyzwaniem dla formacji były wyznaczone na 19 stycznia 1947 roku wybory do Sejmu. Świadoma odpowiedzialności za właściwe przygotowanie się do dnia elekcji CKS zwołała do Warszawy na 5–6 grudnia specjalną konferencję dwudziestu trzech kierowników regionalnych i ich zastępców. Przyjęty podczas tego posiedzenia harmonogram mobilizacji krakowscy działacze zaczęli realizować już w tym samym miesiącu. Kierownictwo WKS rozpoczęło szereg spotkań: z komendantami grup i wartownikami (pod kątem wprowadzenia odpowiednich zabezpieczeń obiektów), informatami (mających na celu wzmożenie czujności), przedstawicielami miejscowych oddziałów partii politycznych (dotyczących wzmocnienia ochrony ich siedzib). Podczas tych posiedzeń zadecydowano o potrzebie nawiązania współpracy między wartownikami budynków a przebywającymi w nich mieszkańcami lub pracownikami – mężczyznami. Ci ostatni mieli być informowani o możliwych prowokacjach w okresie przedwyborczym, sposobach radzenia sobie z nimi oraz przekonywani do zasilenia szeregów samoobrony. Za wstąpienie do służby nie przewidywano jednak żadnych gratyfikacji, podobnie jak za godziny nadliczbowe przepracowane przez etatowców podczas przedwyborczej mobilizacji. Planowano także zwołać zebranie z żydowskimi studentami krakowskich uczelni.

¹²⁴ AAN, MAP, DP, WN, sygn. 787, Odpis pisma WKŻ w Katowicach skierowanego 18 grudnia 1945 roku do Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w sprawie aktów antysemityzmu w województwie śląsko-dąbrowskim.

¹²⁵ AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/38, Sprawozdanie R. Lewingera z 2 stycznia 1947 roku na temat działalności KS przy WKŻ w Krakowie od 1 do 31 grudnia 1946 roku.

¹²⁶ Ibidem, Sprawozdanie z działalności KS przy WKŻ w Krakowie od 1 sierpnia do 1 października 1946 roku, opracowane przez R. Lewingera 30 września 1946 roku.

¹²⁷ Ibidem.

Ryc. 4. Siedziby instytucji żydowskich chronionych przez Komisję Specjalną oraz wybrane miejsca przemocy antysemitycznej w Krakowie (na tle współczesnej siatki ulic)

Źródło: opracowanie własne.

Wraz z początkiem 1947 roku przygotowania do elekcji ruszyły pełną parą. W dniu 10 stycznia ogłoszono pogotowie w poszczególnych wartowniach, zwiększonoczęstotliwośćinspekcji budynków, dokonano relokacji wartowników, kierując m.in. więcej osób do ochrony obiektów położonych z dala od Kazimierza. Równocześnie w rejonach koncentracji instytucji żydowskich swoje patrole wzmocniła ORMO. Od północy 17 stycznia, a więc na dwa dni przed wyborami, wprowadzono stan najwyższej gotowości, który utrzymywał się aż do 21 tego miesiąca. Do służby pozyskano stu dwudziestu ochotników, których skoszarowano w kilku miejscach. Wraz z etatowymi wartownikami i pozostałymi działaczami komisji dbali oni, by przy urnach stało się jak najwięcej Żydów uprawnionych do głosowania. W okresie obowiązywania ostrego pogotowia samoobrona miała do dyspozycji dodatkowo samochód¹²⁸.

Formację skierowano również do zabezpieczania mitingów partii żydowskich startujących do Sejmu z Ogólnożydowskiego Komitetu Wyborczego oraz do ochrony aktywistów rozwieszających plakaty wyborcze¹²⁹.

W okresie przedwyborczym nie doszło do poważniejszych wystąpień antyżydowskich. Jedynym mogącym mieć tragiczne konsekwencje był atak z użyciem broni na lokal partyjny. Nieznany sprawca oddał kilka strzałów w stronę budynku zajmowanego przez Agudat Israel, nikogo nie zabijając ani nie raniąc¹³⁰. Siedziba partii ortodoksyjnych Żydów nie była zbyt dobrze chroniona, niewykluczone więc, że tym sprowokowała napastników. Taki stan zabezpieczenia mógł być konsekwencją pozostawiania tej ortodoksyjno-religijnej i nielegalnej partii poza strukturami CKŻP, a tym samym – poza strefą aktywnego działania afiliowanej przy nim Komisji Specjalnej.

O charakterze innych incydentów mogących w okresie wyborczym zagrażać bezpieczeństwu miejscowych Żydów świadczą nieco enigmatycznie uzasadnienia przyznania premii wyróżniającym się wartownikom. Mendla Krella doceniono za to, że „kilkakrotnie nie dopuścił do prowokacji”, natomiast Ryszarda Hirsza za przeciwdziałanie „gromadzeniu się szumowin”¹³¹.

¹²⁸ AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/38, Sprawozdanie WKS w Krakowie (z 22 stycznia 1947 roku) za okres 1–20 stycznia 1947 roku.

¹²⁹ Ibidem.

¹³⁰ Ibidem.

¹³¹ AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/38, Sprawozdanie WKS w Krakowie (z 22 stycznia 1947 roku) za okres 1–20 stycznia 1947 roku; ibidem, Pismo WKS w Krakowie do CKS z 31 stycznia 1947 roku.

6. Koniec działalności Komisji Specjalnej w Krakowie – podsumowanie i wnioski

Jednym z największych sukcesów krakowskiej KS było wykrycie – pomocne w doprowadzeniu przed oblicze organów bezpieczeństwa – kolaborantów Gestapo obciążonych donoszeniem na Żydów¹³². To dzięki informatorom samoobrony oraz podjętym przez nią procedurom sprawdzającym zidentyfikowano m.in. leśniczego z Lipnicy Murowanej, zameldowanego po wojnie w Chodenicach (obecnie osiedle w Bochni), który podczas okupacji dopuścił się morderstw i wydał Gestapo jednemu Żydów ukrywających się „u pewnej kobiety chrześcijanki”¹³³; pracownika stacji kolejowej w Bochni, który osobę poszukującą schronienia zwiódł obietnicą „przechowania”, a po odebraniu kosztowności wydał w ręce Gestapo¹³⁴; sąsiadów i członka rodziny, którzy donieśli tajnej policji o przechowywaniu przez Polkę żydowskiego dziecka. W tym ostatnim przypadku przed KS stanął Jakub Scherman (urodzony w Grybowie, a zamieszkały w Krakowie), zeznając następująco:

376

W Grybowie w roku 1942 lub 1943 u ob. Kasztelewicza Stanisława [...] było w przechowaniu dziecko żydowskie. Pewnego dnia na podstawie donosu przyjechało gestapo, zabrało dziecko do wykończenia. Na gestapo córka Kasztelewicza broni to dziecko, ale została także zamordowana za ochronę żydowskiego dziecka.

Przypuszczam, że donieśli do Gestapo – Hanka Radziak [zamieszkała – przyp. A.R.] w Grybowie [...] i synowa Kasztelewiczów i Szumańska [...]. Te moje zeznania opieram na oświadczeniu Kasztelewicza¹³⁵.

Obok rozpracowania osób odpowiedzialnych za mordowanie Żydów i kolaborację z nazistami sukcesem oddziału krakowskiego KS była sama służba patrolowa. Obecność większej liczby uzbrojonych wartowników w pobliżu „obiektów żydowskich” (zwłaszcza w okresie mobilizacji

¹³² AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/8, Sprawozdanie z działalności Centralnej Komisji Specjalnej przy CKŻP z 30 maja 1947 roku; ibidem, sygn. 303/XVIII/9, Raport dotyczący wystąpień antyżydowskich w Polsce; ibidem, sygn. 303/XVIII/38, Odpowiedź Komitetu Żydowskiego w Mielcu na pismo WKŻ w Krakowie (z 8 listopada 1946 roku) w sprawie osób podejrzanych o mordowanie Żydów w okresie okupacji i współpracę z Niemcami w ich wydawaniu.

¹³³ AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/38, Relacja Feliksa Kobusa złożona w WKS w Krakowie 14 października 1946 roku.

¹³⁴ Ibidem, Protokół zeznania złożonego przez Feliksa Kobusa w krakowskiej siedzibie KS 18 grudnia 1946 roku.

¹³⁵ AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/38, Protokół zeznania złożonego przez Jakuba Schermana przed KS w Krakowie 27 grudnia 1946 roku.

przedwyborczej) działała odstraszać na potencjalnych napastników, duszając nierzadko w zarodku wybuch aktów antysemickiej przemocy. Świadomość żydowskich mieszkańców Krakowa, że straż nie uchyli się od podjęcia interwencji również w obronie prywatnych mieszkań, nieco tonowała „paniczne nastroje” emigracyjne wywołane pogromem kieleckim.

Z drugiej strony wzmożona pod wpływem „Kielc” fala wyjazdów z Polski przyczyniła się do osłabienia antyżydowskiej przemocy. Masowe przemieszczenia, zdominowane przez emigrację (w mniejszych stopniu polegające na przenosinach z małych do większych miast), były interpretowane przez nieżydowskie otoczenie jako proces nieuchronnego zaniku resztek lokalnych społeczności żydowskich. Przyjęto raczej postawę wyczekiwania na rezultat tych zachowań przestrzennych niż wszczynania działań wymierzonych w osoby biorące w nich udział. W konsekwencji radykalnego zmniejszenia się liczebności skupisk żydowskich osłabły znacząco motywacje i przesłanki różnych kategorii antysemitów do występowania przeciw nielicznym ocalałym, którzy pozostali jeszcze w kraju¹³⁶.

Spadek – już od końca 1946 roku – liczby zbrodni na tle etnicznym, spowodowany postępującym rozgromieniem zbrojnego podziemia antykomunistycznego¹³⁷, przyczynił się do wzrostu poczucia bezpieczeństwa Żydów i wyhamowania „paniki” emigracyjnej. Autonomia i wielotorowość w ramach działalności grupowej (wspieranej finansowo przez Joint¹³⁸) sprzyjały postępowi normalizacji. Wobec „ogólnej stabilizacji życia politycznego w kraju”, umożliwienia „ludności żydowskiej przejścia do normalnej, produktywnej pracy” oraz „budowy zdrowych podstaw życia kulturalnego [...] skupiska”, a także zmniejszenia się „nastrojów paniki i depresji duchowej”¹³⁹, przedstawicielstwo strony żydowskiej uznało:

[...] że nadszedł czas dla zlikwidowania płatnego aparatu KS, zostawiając jednak KS jako honorowe, społeczne instytucje, które będą miały nadal za zadanie krzewienie ducha samoobrony, bitności i odwagi wśród ludności żydowskiej, kontynuując tradycje żydowskiego ruchu oporu¹⁴⁰.

¹³⁶ A. Rykała, *W reakcji na powojenną przemoc antysemicką...*, s. 178.

¹³⁷ M. Pisarski, *Emigracja Żydów z Polski w latach 1945–1951*, [w:] A. Grabski, M. Pisarski, A. Stankowski (red.), *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 r.*, Warszawa 1997, s. 36–37; A. Grabski, *Centralny Komitet Żydów w Polsce (1944–1950)...*, s. 121.

¹³⁸ American Jewish Joint Distribution Committee (w skrócie: Joint) to pozarządowa organizacja pomocowa założona w Stanach Zjednoczonych w 1914 roku, finansowana ze środków tamtejszych Żydów.

¹³⁹ AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/8, Sprawozdanie z działalności Centralnej Komisji Specjalnej przy CKŻP z 30 maja 1947 roku.

¹⁴⁰ Ibidem.

Warto nadmienić, że wspomniany „bitny element żydowski”¹⁴¹, który zaciągnął się do paramilitarnej formacji, zasilił również szeregi emigrujących Żydów. Wycofanie się w ten sposób wartowników ze służby (których zastępowali na ogół kolejni ochotnicy) oraz wyjazd z kraju wielu aktywnych działaczy żydowskich mógł wpłynąć na podjęcie decyzji o likwidacji KS.

Opór żywiony przez większość kierownictwa CKŻP wobec wcielenia samoobrony do ORMÓ, które postulował dążący do podporządkowania sobie wszystkich sfer życia w Polsce obóz władzy, znacząco przyspieszył demontaż tego ogniwa „instytucjonalnego separatyzmu”¹⁴².

Zapowiedź zastąpienia opłacanej formacji bliżej nieokreśloną „honorową” oznaczała jej nieuchronną likwidację. Dotychczasowa formuła wyczerpała się ostatecznie pod koniec maja 1947 roku wraz z uruchomieniem procedury przekazywania środków zgromadzonych przez Komisję Specjalną organizacji, do której ją afiliowano – CKŻP. W dniu 31 maja obie agendy sporządziły protokół zdawczo-odbiorczy, w którym potwierdzono odbiór pokwitowań na przydzieloną broń oraz dokumentacji wraz z depozytem pieniężnym CKS¹⁴³. Komisja Specjalna w Krakowie przeprowadziła samorozwiązanie miesiąc wcześniej. Na pokwitowaniu przekazania środków pieniężnych oraz zdania broni krakowskiemu WKŻ widnieje data 29 kwietnia 1947 roku¹⁴⁴.

378

Bibliografia

- Adelson J., *W Polsce zwanej Ludową*, [w:] J. Tomaszewski (red.), *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 r.)*, Warszawa 1993.
- Bańkowska A., Jarzębowska A., Siek M., *Morderstwa Żydów w latach 1944–1946 na terenie Polski na podstawie kwerendy w zbiorze 301 (Relacje z Zagłady) w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2009, nr 3(231), s. 356–367.

¹⁴¹ Ibidem.

¹⁴² A. Cała, *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów...*, s. 60–63; AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/2, Dodatek do instrukcji ORMÓ dla Grup ORMÓ przy KS CKŻP, przesłany 11 lutego 1947 roku Bundowi, Frakcji PPR, Haszomer Hacair, Ichud, Poalej Syjon-Lewicy, Poalej Syjon-Prawicy.

¹⁴³ AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/13, Protokół zdawczo-odbiorczy z 31 maja 1947 roku; ibidem, sygn. 303/XVIII/6, Protokół posiedzenia CKS z sekretarzem generalnym CKŻP J. Łazebnikiem z 4 lipca 1947 roku.

¹⁴⁴ AŻIH, CKŻP, CKS, sygn. 303/XVIII/38, Pokwitowanie odbioru od WKS pieniędzy i broni przez WKŻ, 29 kwietnia 1947 roku; ibidem, Pismo WKŻ w Krakowie do CKS w Warszawie, 29 kwietnia 1947 roku.

- Bauer Y., *Flight and Rescue. Brichah. The Organised Escape of Jewish Survivors of Eastern Europe, 1944–1948*, New York 1970.
- Cała A., *Komisje Specjalne przy Komitetach Żydowskich w Polsce – aspekt geograficzny, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej”* 2016, t. 5, s. 39–60.
- Cała A., *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów w Polsce powojennej. Komisje specjalne przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce*, Warszawa 2014.
- Cała A., Datner-Śpiewak H., *Dzieje Żydów w Polsce 1944–1968. Teksty źródłowe*, Warszawa 1997.
- Cichopek A., *Pogrom Żydów w Krakowie. 11 sierpnia 1945 r.*, Warszawa 2000.
- Cichopek A., *The Cracow pogrom of August 1945: a narrative reconstruction*, [w:] J.D. Zimmerman (red.), *Contested Memories: Poles and Jews during the Holocaust and its Aftermath*, New Brunswick 2003, s. 221–238.
- Cichopek-Gajraj A., *Pogromy w Krakowie (Polska) i Topolczanach (Słowacja) w 1945 r. – analiza porównawcza*, [w:] A. Grabski (red.), *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku, t. 4: Holokaust i powojnie (1939–1946)*, Warszawa 2019, s. 183–214.
- Datner H., *Po Zagładzie. Społeczna historia żydowskich domów dziecka, szkół, kół studentów w dokumentach Centralnego Komitetu Żydów w Polsce*, Warszawa 2016.
- Eberhardt P., *Migracje polityczne na ziemiach polskich (1939–1945)*, Poznań 2010.
- Engel D., *Patterns of Anti-Jewish Violence in Poland 1944–1946*, „Yad Vashem Studies” 1998, vol. 26, s. 1–39.
- Engelking B., Grabowski J. (red.), *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski, t. 1–2*, Warszawa 2018.
- Grabski A., *Centralny Komitet Żydów w Polsce (1944–1950). Historia polityczna*, Warszawa 2015.
- Grabski A., *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce (1944–1949)*, Warszawa 2004.
- Grabski A., Rykała A., *Żydzi w Polsce 1944–2010*, [w:] A. Grabski, A. Rykała, W. Sienkiewicz, J. Wijaczka, M. Wodziński, H. Zaremska, A. Żbikowski, J. Żyndul (red.), *Atlas historii Żydów polskich*, Warszawa 2010, s. 393–421.
- Gross J.T., *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści*, Kraków 2008.
- Gross N., *Pomnik dla zbrodniarza, „Midrasz”* 1998, nr 7/8(15/16), s. 5–6.
- Kendziorek P., *Program i praktyka produktywizacji Żydów polskich w działalności CKŻP*, Warszawa 2016.
- Krawczyk M., *Status prawny własności żydowskiej i jego wpływ na stosunki polsko-żydowskie*, [w:] F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska (red.), *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, Lublin 2011, s. 687–713.
- Kuraś B., *„Skupiska żydowskie przepędzi się...”. Napady w Rabce na dzieci ocalałe z Holokaustu, „Gazeta Wyborcza”, 9 czerwca 2016 r.*, <https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,42699,20214234,skupiska-zydowskie-przepedzi-sie-napady-w-rabce-na-dzieci.html> (dostęp: 22.06.2022).
- Kwiek J., *Nie chcemy Żydów u siebie. Przejawy wrogości wobec Żydów w latach 1944–1947*, Kraków 2021.

- Kwiek J., „Ogień” wobec mniejszości narodowych, [w:] R. Kowalski (red.), *Wokół legendy „Ognia”. Opór przeciwko zniewoleniu: Polska – Małopolska – Podhale 1945–1956*, Nowy Targ 2008, s. 243–258.
- Kwiek J., *Pogrom antyżydowski w Krakowie 11 sierpnia 1945 r.*, [w:] A. Grabski (red.), *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 4: *Holokaust i powojnie (1939–1946)*, Warszawa 2019, s. 161–180.
- Kwiek J., *Wydarzenia antyżydowskie 11 sierpnia 1945 r. w Krakowie. Dokumenty, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”* 2000, nr 1, s. 77–89.
- Kwiek J., *Zabójstwa ludności żydowskiej w Krakowskim w latach 1945–1947. Fakty i mity*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2013, nr 4, s. 679–695.
- Kwiek J., *Żydzi, Łemkowie, Słowacy w województwie krakowskim w latach 1945–1949/1950*, Kraków 2002.
- Libionka D., *Recenzja książki Anny Cichopek „Pogrom Żydów w Krakowie”, „Pamięć i Sprawiedliwość”* 2002, nr 1, s. 179–182.
- Lipszyc J., *Przystanek Dolny Śląsk, „Midrasz”* 1998, nr 7/8(15/16), s. 10–16.
- Markiel T., Skibińska A., *Jakie to ma znaczenie, czy zrobili to z chciwości? Zagłada domu Tryncherów*, Warszawa 2011.
- Panz K., „Dlaczego oni, którzy tyle przecierpieli i przetrzymali, musieli zginąć”. *Żydowskie ofiary zbrojnej przemocy na Podhalu w latach 1945–1947*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2015, s. 33–89.
- Pat J., *Dlaczego Rosja wypuściła 10 tysięcy Żydów polskich – pytanie, na które Żydzi całego świata szukają odpowiedzi*, „Der Argentinier Magazin” 1946, nr 146.
- Persak K., *Akta postępowań cywilnych z lat 1947–1949 w sprawach dotyczących zmarłych żydowskich mieszkańców Jedwabnego*, [w:] P. Machcewicz, K. Persak (red.), *Wokół Jedwabnego*, t. 2: *Dokumenty*, Warszawa 2002, s. 375–416.
- Pisarski M., *Emigracja Żydów z Polski w latach 1945–1951*, [w:] A. Grabski, M. Pisarski, A. Stankowski (red.), *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 r.*, Warszawa 1997, s. 13–82.
- Postanowienie o umorzeniu śledztwa w sprawie pogromu kieleckiego, prowadzonego przez OKŚZpNP w Krakowie*, sygn. akt S 58/01/Zk, 21 X 2004 r., [w:] Ł. Kamiński, J. Żaryn (red.), *Wokół pogromu kieleckiego*, t. 1, Warszawa 2006, s. 441–483.
- Rosner A.M., *Obraz społeczności ocalałych w Centralnej Kartotece Wydziału Ewidencji i Statystyki CKŻP*, Warszawa 2018.
- Rusiniak-Karwat M., *Nowe życie na zgliszczach. Bund w Polsce w latach 1944–1949*, Warszawa 2016.
- Rykała A., *Pogrom kielecki a życie gospodarcze Żydów w Polsce w okresie bezpośrednio powojennym*, [w:] A. Grabski (red.), *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 4: *Holokaust i powojnie (1939–1946)*, Warszawa 2019, s. 417–432.
- Rykała A., *Pogrom w Kielcach w 1946 r. a odbudowa skupisk żydowskich – ujęcie geograficzne*, [w:] A. Grabski (red.), *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 4: *Holokaust i powojnie (1939–1946)*, Warszawa 2019, s. 381–416.
- Rykała A., *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej w Polsce po drugiej wojnie światowej*, Łódź 2007.
- Rykała A., *W reakcji na powojenną przemoc antysemicką. Samoobrona Żydów w Łodzi – uwarunkowania społeczno-polityczne i przestrzenne*, Łódź 2020.

- Rykała A., „...z bronią w ręku stać na straży życia ludności żydowskiej”. Geograficzno-polityczne uwarunkowania powstania oraz działalność Komisji Specjalnej w Łodzi, [w:] Z. Trębacz (red.), *Polityka. Między współpracą a odrzuceniem – Żydzi i Polacy w XIX i XX wieku*, Warszawa 2021, s. 181–212.
- Rykała A., Wosiak A., *Geograficzno-historyczne (polityczne) uwarunkowania genezy i przebiegu wybranych pogromów Żydów na ziemiach polskich od XIX w. do 1946 r.*, [w:] A. Grabski (red.), *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 4: *Holokaust i powojnie (1939–1946)*, Warszawa 2019, s. 527–572.
- Skibińska A., *Powroty ocalałych i stosunek do nich społeczeństwa polskiego*, [w:] F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska (red.), *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, Lublin 2011, s. 39–70.
- Skibińska A., *Powroty ocalałych*, [w:] B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka (red.), *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, Warszawa 2007, s. 505–599.
- Skibińska A., *Problemy rewindykacji żydowskich nieruchomości w latach 1944–1950. Zagadnienia ogólne i szczegółowe na przykładzie Szczeczeszyna*, [w:] J. Grabowski, D. Libionka (red.), *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*, Warszawa 2014, s. 493–573.
- Sobczyński M., *Przemiany zagospodarowania przestrzeni przemysłowej południowej części XIX dzielnicy katastralnej Krakowa – Grzegórzek w XX i XXI wieku na przykładzie zakładów maszynowych Ludwika Zieleniewskiego*, „*Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*” 2020, t. 9–10, s. 55–93.
- Sobczyński M., Wolaniuk A., *Współczesne tendencje przemian centrów dużych miast Polski na przykładzie Łodzi, Gdańska i Krakowa*, „*Studia Miejskie*” 2010, s. 13–35.
- Stankowski A., Weiser P., *Demograficzne skutki Holokaustu*, [w:] F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska (red.), *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, Lublin 2011, s. 15–38.
- Tokarska-Bakir J., *Legendy o krwi. Antropologia przęsądu*, Warszawa 2008.
- Tokarska-Bakir J., *Pod klątwą. Społeczny portret pogromu kieleckiego*, t. 1–2, Warszawa 2018.
- Tokarska-Bakir J., *Tryby maszyny pogromu*, „*Gazeta Wyborcza*”, dodatek „*Ale Historia*”, 19 lutego 2018 r.
- Wójcik J., *Oddział. Między AK i UB – historia żołnierzy Łazika*, Warszawa 2016.
- Zaremba M., *Psychoza we krwi*, „*Polityka*” 2006, nr 27.
- Zaremba M., *Wielka trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys*, Kraków 2012.
- Zbrodnia na Żydach w Krościenku. „*Mały jęczy, trzeba poprawić*”, wywiad Bartłomieja Kurasia z Jerzym Wójcikiem, „*Gazeta Wyborcza*”, 28–29 maja 2016 r.
- Żbikowski A., *Morderstwa popełniane na Żydach w pierwszych latach po wojnie*, [w:] F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska (red.), *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, Lublin 2011, s. 71–94.
- Żbikowski A., *U genezy Jedwabnego. Żydzi na Kresach Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej, wrzesień 1939 – lipiec 1941*, Warszawa 2006.
- Żbikowski A., *Żydowski Instytut Historyczny. 70 lat badań nad dziejami polskich Żydów. Pisane z perspektywy historyka Zagłady*, Warszawa 2017.